

MAGDALENA ŚLUSARSKA

Recepcja dzieła Piotra Skargi w kulturze Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII wieku. Rekonesans

ADNOTACJA. Artykuł dotyczy kilku aspektów składających się na odbiór i funkcjonowanie dzieła Piotra Skargi na Litwie w stuleciu XVIII. Pierwsza dotyczy wznowień jego pism. Wilno, jako jedyny ośrodek wydawniczy w kraju, systematycznie i nieprzerwanie od XVI wieku kontynuowało druk prac pierwszego rektora tutejszej Akademii. Jego kazania stanowiły lekturę obowiązkową w seminariach. Jako materiał o charakterze pomocy homiletycznych zachowały status wzorcowy dla duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego, zarówno ze względu na dogłębną znajomość Pisma Świętego, jak i piękną polszczyznę. Niesłabnym zainteresowaniem czytelnictwem cieszyły się *Żywoty świętych*, które pozostawały źródłem określonego typu pobożności. Pod różnymi tytułami nadal funkcjonowało *Żołnierskie nabożeństwo*. Odżyła również idea Bractw Miłosierdzia. Michał Karpowicz, najwybitniejszy kaznodzieja czasów stanisławowskich, już współcześnie zyskał miano „Skargi XVIII wieku”. Oglądowi poddano kaznodziejstwo trybunalskie, które jest najlepszym przykładem oświeceniowej recepcji *Kazań sejmowych*.

SŁOWA kluczowe: Pismo Święte; katolicyzm; oświecenie; religijność; pobożność; pomoce homiletyczne; wzór kaznodziei; kaznodziejstwo trybunalskie; kazania sejmowe; przedruki; Żywoty świętych; Bractwo Miłosierdzia.

W XVIII wieku dwie oficyny jezuickie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w Pińsku i w Wilnie oraz bazylikańska w Supraślu kilkakrotnie wznawiały różne dzieła Piotra Skargi. Podobne zjawisko wystąpiło na terenie

Korony, chociaż tam aktywność wydawnicza rozłożyła się na kilka miast (Braniewo, Poznań, Warszawa, Kraków, Łowicz, Sandomierz). Wyjątkowość Wilna w skali całej Rzeczypospolitej polegała na tym, że tutaj nieprzerwanie od końca XVI wieku publikowano, a następnie wznawiano wydane wcześniej dzieła pierwszego rektora Akademii. Fakt dodruków pism czołowego reprezentanta potrydenckiej odnowy Kościoła katolickiego w stuleciu XVIII, a szczególnie w tych jego dekadach, które obejmują chronologicznie epokę oświecenia, wydaje się znamieny i możemy zapewne łączyć go z szerzej rozumianymi zjawiskami kulturowymi. W przypadku Kościoła katolickiego wiązało się to z hasłami odnowy moralnej i religijnej, która powinna objąć zarówno duchowieństwo, jak i wiernych. W sensie doktrynalnym fundamentalne znaczenie miało przywrócenie roli Pisma Świętego oraz pism Ojców Kościoła w naukach teologicznych i w kaznodziejstwie. W praktyce oznaczało to powrót do założeń soboru trydenckiego, ale w zmienionych już historycznie czasach. Z takiej perspektywy renesans zainteresowania twórczością Piotra Skargi nabiera innego wymiaru.

W pierwszej kolejności spróbujemy w ujęciu syntetyzującym zaprezentować, które dzieła autora *Kazań sejmowych* cieszyły się na Litwie największym zainteresowaniem wydawniczym w XVIII wieku, w porównaniu do poprzedniego stulecia. Można bowiem mówić o charakterystycznym przesunięciu częstotliwości wznowień określonych tytułów. W XVII wieku najczęściej w skali całego kraju wznawiano pojedyncze pozycje w formie druków samoistnych: *Żywoty świętych* (Kraków 1615, 1619, 1626, 1644), *Żołnierskie nabożeństwo* – niekiedy pod modyfikowanymi tytułami (Kraków 1618, Poznań 1677, Oliwa 1688), a także *Wzywanie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i W. Księstwa Litewskiego* (Wilno 1618, Kraków 1620, Warszawa 1688), jak również *Bractwo Miłosierdzia* (Warszawa 1628, Kraków 1653). Natomiast w Krakowie u Andrzeja Piotrowczyka w roku 1618 ukazała się pierwsza pośmiertna edycja *Kazań na niedziele i święta całego roku* z dodanymi do nich *Kazaniami o siedmiu sakramentach* oraz *Kazaniami sejmowymi* w wersji złagodzonej i okrojonej, pozbawionej bowiem najbardziej kontrowersyjnego dla współczesnych kazania szóstego *O monarchii i królestwie abo o czwartej chorobie Rzeczypospolitej, która jest z osłabienia królewskiej dostojności i władzy*, które zniknęło już z wydania trzeciego tego zbioru z 1610 roku. Minęło siedem dekad, nim w 1691 roku spod prasy drukarni akademickiej w Krakowie

wyszedł zbiór kazań Skargi, jako *Conciones* w tłumaczeniu łacińskim Jana Chryzostoma z Iwanowic Pieniążka herbu Odrowąż. Translator posiłkował się ostatnią za życia jezuita edycją zbiorową oraz jej przedrukiem z 1618 roku, dołączając do wydania niektóre homilie z *Kazań przygodnych*¹. Wydaje się, że po śmierci jezuita jego dzieła homiletyczne, ujęte w obszerne tomy, cieszyły się mniejszym zainteresowaniem wydawniczym, a być może także czytelniczym, niż inne pisma.

Sytuacja uległa widocznej zmianie w następnym stuleciu, co dotyczy całości kształtu reedycji w skali całego kraju. Podobnie jak i wcześniej, to mniejsze pisma cieszyły się niesłabnącym zainteresowaniem. W 1715 roku, po blisko stu latach od pierwszego dodruku imprintowanego w stolicy Litwy (1618) ukazało się w Wilnie *Wzywianie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i W. Księstwa Litewskiego*. Tekstu nie poprzedzono żadnym współczesnym wstępem, co wzbogaca część XVIII-wiecznych przedruków innych pism Skargi. Zachowano natomiast autorską „Przedmowę do Czytelnika”, wyjaśniającą genezę *Wzywiania do pokuty* jako pracy, która powstała na bazie *Kazań sejmowych*, ale przybrała postać bardziej klarowną, łatwiejszą w odbiorze czytelniczym, a dodatkowo jako druk samoistny, wydzielony z obszernego zbioru kazań, wygodniejszy w lekturze². Być może data publikacji nie była przypadkowa i można ją wiązać z dramatycznymi wydarzeniami politycznymi, jakie rozgrywały się wówczas na ziemiach całej Rzeczypospolitej. W tym roku najpierw w Koronie, następnie w Wielkim Księstwie siły przeciwne Augustowi II połączyły się w konfederacji tarnogrodzkiej, dwa lata później doszło do Sejmu Niemego³. Natomiast tekst *Wzywiania* stanowił pewną wykładnię patriotyzmu, wskazywał na czym polega odpowiedzialność za wspólnotę i państwo⁴.

¹ Anna Sitkowa, „*Na połów dusz ludzkich*”: *O literackiej ramie wydawniczej w edycjach kazań Piotra Skargi (XVI–XVIII w.)*, Warszawa: Wyd. Energeia, 1998, s. 136.

² Piotr Skarga, *Wzywianie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i W. Księstwa Litewskiego. [...] w Krakowie naprzód w r. 1610, potym w Warszawie w r. 1688. Teraz zaś toż Wzywianie do pokuty z dozwoleń Zwierzchności, świeżo przedrukowane*, Wilno: Druk. Akad. S. J., 1715.

³ Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kuncėvičius, *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, tł. na jęz. polski Piotr Grablunas, Jowita Niewulis-Grablunas, Justyna Prusinowska, Rafał Witkowski, (*Bliższa Europa*), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 320.

⁴ Tutaj warto nadmienić, że na progu XIX wieku *Wzywianie do pokuty* traktowano jako publikację unikatową. Por.: „Do Czytelnika”, in: Piotr Skarga, *Kazania przygodne i różne [...]*.

Trzecia dekada wieku przyniosła kilka kolejnych pozycji. W Pińsku wydano w 1734 i prawdopodobnie wznowiono rok później *Kazania na niedziele i święta całego roku* (lub było to tylko wydanie okładkowe; wydania pińskie są najbardziej „tajemnicze” i nadal wzbudzają dyskusję wśród badaczy). W dzisiejszych zbiorach bibliotecznych to egzemplarze bardzo rzadkie i ponadto zniszczone. Zachowane świadczą o tym, że współcześnie zostały różnie opracowane przez introligatorów, co dodatkowo utrudnia interpretację⁵. Nie podejmuję tutaj kwestii związanych ze specyfiką wszystkich wydań zbiorowych pism homiletycznych Skargi w XVIII wieku, nie tylko z terenu Wielkiego Księstwa. Nie rozwijam istotnych spraw dotyczących tego, na ile wydania zbiorowe, traktowane potencjalnie jako określona koncepcja merytoryczna całości, są edycjami wzajemnie się dopełniającymi (także w kontekście różnych miejsc druku), a na ile tylko okładkowymi oraz czy w konkretnych przypadkach wydawcy na kartach tytułowych podawali błędną kolejność aktualnego przedruku. Temat ten, sam w sobie niewątpliwie ważny i frapujący, na podstawie zmian literackiej ramy wydawniczej w dawnych edycjach pism homiletycznych Skargi, omówiła obszernie i wyczerpująco Anna Sitkova w przywołanej już pracy. Interesuje mnie przede wszystkim sam fakt oferty wydawniczej oraz to, jaki wizerunek Skargi, kształtowano w stuleciu XVIII m.in. poprzez treść wstępów poprzedzającym niektóre teksty jego prac.

W 1737 roku w stolicy Wielkiego Księstwa wydano *Kazania o siedmiu sakramentach*, stanowiące pierwotnie fragment większego zbioru kazań, którego pierwsza edycja pochodziła z 1600 roku⁶. W przypadku tego przedruku pomi-

Na małe tomiki podzielone. Według ostatniej (roku 1738) czwartej, wileńskiej edycji. Na nowo, już to piąty raz wychodzące, t. V, Połock: Druk. Połockiej Coll. S. J., 1809, s. nlb. 6.

⁵ Piotr Skarga, *Kazania na niedzielę i święta całego roku [...]. Trzy razy do druku w Krakowie podane. Teraz czwarty raz za pozwoleniem starszych przedrukowane*, Pińsk: Drukarnia Coll. S. J., 1734, 1735 [wyd. okładkowe, ed. 1734]. Dla potrzeb tej pracy korzystałam ze zdigitalizowanego egzemplarza wydania okładkowego z 1735 roku dostępnego na stronach Podlaskiej Biblioteki Cyfrowej (<http://pbc.biaman.pl/dlibra/dokumentadata?id=44>). Oryginał znajduje się w zbiorach Biblioteki Archidiecezjalnego Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku. Egzemplarz ma szczególnie zniszczone partie wstępne, część wstępu została wszyta na końcu, co uniemożliwia pełne porównanie z wydaniem wileńskim *Kazań przygodnych* z 1738 roku, o czym będzie mowa dalej.

⁶ Piotr Skarga, *Kazania o siedmiu sakramentach Kościoła Świętego Katolickiego, czynione i napisane od w. ks. Piotra Skargi, S. J, przy których były Kazania przygodne o rozmaitych nabożeństwach [...]. Naprzód w Krakowie druk. 1618, a potem przedrukowane*, Wilno: Druk. Akad. S. J., 1737.

nięto literacką ramę wydawniczą. Co do obu powyższych edycji zbiorowych – wcześniejszej pińskiej i wileńskiej, a także dodatkowo warszawskiej z 1738 roku – istnieje literatura przedmiotu. Konstanty Otwinowski widział w tym wydaniu dopełnienie edycji pińskiej, którą dodatkowo łączył z warszawskim przedrukiem *Kazań na niedziele i święta* z 1738 roku, uznając wydanie z 1734 za prymarne, zaś to z 1735 i wspomniane warszawskie jako tytułowe⁷. Kwestię tę rozwija i drobiazgowo analizuje, wysuwając kolejne hipotezy Anna Sitkowa⁸.

Wileńska edycja *Kazań przygodnych i innych drobniejszych prac* z 1738, jedyna w ogóle po 1612 roku (zawierająca także siedem kazań sejmowych), jest wyjątkowa w świetle wznowień pism homiletycznych Skargi. Zachowano list dedykacyjny do Piotra Tylickiego umieszczony w edycji z 1610 roku, który poprzedzono czterema tekstami autorstwa mecenasa przedruku. Co do „dobrodzieja” edycji w literaturze naukowej nie ma zgody. Pierwsi bibliografowie widzieli w nim Jędrzeja (Andrzeja) Chreptowicza, stolnika nowogrodzkiego lub osobę ze środowiska jezuitów. Inna hipoteza, sugerowała dwóch mecenasów świeckiego i zakonnego⁹. Dla naszych rozważań nie jest to tak istotne, choć ze względu na kwestie językowe bliższa słuszności wydaje się teza o dwóch mecenasach, przy czym osoba świecka zapewne pokryła koszty druku. Warto nadmienić, że sprawa jest skomplikowana, gdyż wypowiedź dedykacyjna otwierająca ten zbiór, występuje również w edycjach czasowo wcześniejszych, czyli wspomnianych wyżej pińskich i warszawskich zbiorach *Kazań na niedziele i święta*. Ponadto adresatem dedykacji mającej charakter wypowiedzi zbiorowej w imieniu jezuitów jest osoba nieżyjąca – założyciel zakonu św. Ignacy Loyola.

W otwierającej tom „Dedykacji pewnego Dobrodzieja sumpt na te kazania łożącego” fachowo zaprezentowano wydanie oraz podkreślono ponadczasową wartość dzieła Piotra Skargi, istotną także dla odbiorcy współczesnego.

⁷ Konstanty Otwinowski, *Dzieła ks. Piotra Skargi T. J.*: Spis bibliograficzny, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1916, s. 79.

⁸ Anna Sitkowa, *op. cit.*, s. 134.

⁹ Por. Konstanty Otwinowski, *op. cit.*, s. 80–81; Estr., t. XIV, s. 207; Grzegorz Ryzewski, *Ród Chreptowiczów herbu Odrowąż. Dobra i kariery Chreptowiczów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV–XVIII w.*, Kraków: Avalon, 2006, s. 255. Autor wymienia Andrzeja Chreptowicza jako chorążego starodubowskiego *Polski Słownik Biograficzny* nie notuje żadnego przedstawiciela rodu o tym imieniu; Anna Sitkowa, *op. cit.*, s. 152–154.

Ponieważ dostępny egzemplarz piński posiada poważne defekty cytujemy za wydaniem *Kazań przygodnych*.

Księga nauki duchownej pełna i zbawieniu dusz wielce pożyteczna przez Wielebnego Księdza Piotra Skargę S. J. prawego Sługi Bożego, Wielkiego Polskiego Apostoła zawierająca w sobie Kazania roczne, Niedzielne i Świąteczne: z objaśnieniem ustawy i porządku Świętych siedmiu Sakramentów, nie z wytwornych słów ani z wysokiego stylu złożona, ale z daru Ducha Świętego jemu danego nader szacowna samą prawdą i istotnym Pisma Świętego wykładem bardzo zalecona wielkiego uszanowania i częstego używania od narodu Polskiego i wszystkich prawowiernych umięających mowę Polską godna, gdy przez dawność czasów w exemplarzach swoich szczupłeć poczęła i z ludzkiej wypadać pamięci, zapobiegając tak wielkiej szkodzie Societas JESU Księgę tę drukiem odnawia i jako skarb duchowny, ku zbawieniu ludzkiemu pożyteczny, do zażywania podaje, żeby czytający tę Księgę z tak jasnych wiary wywodów, mocno się w prawowierności gruntowali, do polepszenia życia pochop brali, w gorliwości ducha pomnażając się, błędami wszelkimi się brzydzili a błędników miłością i przykładnym życiem do prawej katolickiej wiary przychęcali i przywodzili.¹⁰

W kolejnej wypowiedzi, poprzedzonej tytułem: *Przy przedrukowaniu ksiąg wielebnego księdza Skargi SJ kapłana, uprzejma ksiąg tychże Zaleta, od Osoby koszt na odnowienie druku ofiarującej* wyeksponowano ze znanstwem wszelkie pola aktywności, jak również ogrom prac pisarskich „dwu królów polskich Wielkiego Kaznodziei”, powtórnie akcentując, że z powodu zacytowania pierwotnych wydań, niezbędne jest ich wznowienie:

Ten chyba darów tobie od Boga danych szacować i słać nie będzie, kto ksiąg twoich albo dla niedostatku exemplarów nie ma; albo dla niedbalstwa nie czyta. [...]. W tych księgach twoich pożyteczne wielce dla wszystkich stanów znajdują się nauki. Tu do utrzymania Religij świętej i porządnej Rzeczypospolitej chwalebne zawierają się śródki: tu do spraw wojennych potrzebne podają się przestrogi; tu

¹⁰ „Dedykacja pewnego Dobrodzieja sumpt na te kazania łożącego”, in: Piotr Skarga, *Kazania przygodne i inne drobniejsze Prace Wielebnego Księdza Piotra Skargi Soc. Jesu Theologa. Na dwie części rozdzielone. Z dozwoleniem Starszych po czwarty raz przedrukowane*, Wilno: Druk. Akad. S. J., 1738, s. nlb. 3-4.

do naprawy obyczajów skuteczne opisują się sposoby: tu do tego, co ku zbawieniu dusz ludzkich służy, gorliwie wyrażają się pobudki. Niechże ta pisma twojego i pracy twojej żywność, na używanie wiernych obficie się rozmnaża, i do druku idzie, aby się w mnogość exemplarzy rozrodziwszy, Bogu chwałę, ludziom zbawienną wygodę, Ojczyźnie pożytek przynosiła i uczyniła.¹¹

Zbiór kazań poprzedza również wiersz „na pochwałę Apostolskich prac” Piotra Skargi, którego autor, w obszernych rymach wyraża przekonanie, iż przywraca współczesnym czytelnikom dzieło dawno nie publikowane, o nieprzemijającej wartości:

Wprzód dawność wieków, potym zaniedbanie
Utaiło nam prac Świętych zebranie
Drogi skarb ciągiem długich lat powoli
Skrzył się głęboko w niepamiętnej roli.
Lecz żeby każdy na skarby łakomy,
Tego Świętego skarbu był wiadomy,
Niech wie, iż nie jest tu żaden zbiór złoty,
Tylko skład drogi chrześcijańskiej cnoty,
W zdrowej nauce bez żadnych omyłek
Podany ludziom na duszny posiłek,
Przez święty język, i niebieskie wargi
Złotomownego niegdyś w Polszcze Skargi.¹²

Laudację kończy apel, za którym skrywa się nadzieja, że kaznodziejski dorobek jezuita zachowa charakter wzorcowy:

Pracom twym SKARGO trzeba się zadziwić
O! gdyby można teraz cię ożywić!
A w Polskiej tobie ulubionej stronie,

¹¹ „Przy przedrukowaniu ksiąg wielbnego księdza Skargi SJ kapłana, uprzejma ksiąg tychże Zaleta, od Osoby koszt na odnowienie druku ofiarującej”, in: Piotr Skarga, *Kazania na niedzielę i święta całego roku...*, s. nlb. 6–7.

¹² „Muza tegoż Wielbnego Mecenasa na pochwałę Apostolskich prac W. Ks. Piotra Skargi Societatis Jesu”, in: Piotr Skarga, *Kazania na niedzielę i święta całego roku...*, s. nlb. 7–8.

Na najpierwszej cię postawić Ambonie,
Żeby cię za wzór kaznodziejski miano,
I Święty przykład z twoich Kazań brano.¹³

Wydaje się, że dla współczesnego czytelnika nie bez znaczenia było przypomnienie wypowiedzi samego Skargi w formie dedykacji dla Piotra Tylickiego, której całość umieszczono w tej edycji *Kazań przygodnych*, a szczególnie fragmentu odnoszącego się do potencjalnych, zdaniem jezuita, odbiorców jego kazań:

Przydadzą się i duchownym i świeckim, i plebanom, i innym Kapłanom, którzy do pozyskiwania dusz swoich pomocy cnot zbawiennych szukają, a od próżnowania jako od złej rolęj, na której się wszystkie grzechy rodzą, uciekają.¹⁴

Dwukrotnie w Wilnie – w latach 1748 i 1749 opublikowano w większych zbiorach modlitw przeznaczonych dla wojska *Żołnierskie nabożeństwo* Piotra Skargi, które wcześniej pomieszczono także we wspomnianej edycji *Kazań przygodnych*. Obie edycje zachowały się w pojedynczych egzemplarzach. Pierwszy druk dedykowano bliźniakom Januszowi i Karolowi, księżętom Radziwiłłom. Treść oraz różnice w edycjach w kontekście zmian kulturowych omawia i interpretuje Mirosław Lenart w pracy o fundamentalnym znaczeniu dla tej problematyki, prostując także wcześniejsze ustalenia Otwinowskiego¹⁵. Natomiast unicka drukarnia bazylianów w Supraślu wydała ten utwór anonimowo, wzbogacony modlitwami pod zmienionym tytułem *Nauki zbawienne, modlitwy pożyteczne i potrzebne, pobudki chwalebne, przykłady wdzięczne dla żołnierza chrześcijańskiego* w 1767 roku¹⁶.

¹³ *Ibid.*, s. nlb. 11.

¹⁴ Piotr Skarga, „Prześwietnemu I Przewielebnemu w Chrystusie Ojcu I Panu, P. Piotrowi Tylickiemu z łaski Bożej Biskupowi Krakowskiemu, Książęciu Siewierskiemu”, in: Piotr Skarga, *Kazania na niedzielę i święta całego roku...*, s. nlb. 14.

¹⁵ Mirosław Lenart, *Miles pius et iustus. Żołnierz chrześcijański katolickiej wiary w kulturze i piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, (Studia Staropolskie. Series Nova, t. XXI (LXXVII)), Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, Stowarzyszenie „Pro Cultura Litteraria”, 2009, s. 90–94. Por. też: Konstanty Otwinowski, *op. cit.*, s. 83–84.

¹⁶ Por.: Maria Cubrzyńska-Leonarczyk, *Katalog druków supraskich*, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1996, s. 90. Według autorki prawdopodobnie pierwotnym wydawcą tak zestawionego zbioru, którego pełny tytuł brzmiał: *Nauki zbawienne, modlitwy pożyteczne i potrzebne, pobudki chwalebne, przykłady wdzięczne dla żołnierza chrześcijańskiego... we trzy*

Również dwukrotnie, jako samodzielne druki, niezależnie od pomieszczenia w *Kazaniach przygodnych* z 1738 roku ukazały się publikacje dotyczące Bractwa Miłosierdzia. W roku 1739 jako *Pobudki ku cnocie miłosierdzia służące* oraz w 1793 wydane z inicjatywy biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego *Czytania Bractwa Miłosierdzia*¹⁷.

Taką samą liczbą wydań, wzbogaconą dodatkowymi pracami Skargi, cieszyły się *Żywoty świętych*. Za każdym razem w dwóch częściach: w latach 1747–1748 oraz w 1780 roku¹⁸. To pierwsze wydanie zawiera *imprimatur* Michała Jana Zienkowicza oraz owalny portret autora. W „Przedmowie do Czytelnika” wydawcy rozwinęli kwestię znaczenia świętych obcowania w kontekście pobożności i religijności wiernych. Jak wiadomo było to jedno z fundamentalnych zagadnień poruszanych podczas obrad soboru trydenckiego i tam też zdefiniowano ostatecznie naukę o świętych, jako przykładzie do naśladowania. Żywoty świętych stanowiły istotny wzorzec postępowania i pobożności. Za ich wstawiennictwem zanoszono modlitwy do Boga. Jezuci wileńscy ofiarowali ten przedruk w sposób symboliczny Matce Boskiej (podobnie jak wcześniej św. Ignacemu Loyoli), która zgodnie z nauką Kościoła jest najdoskonalszym wzorem świętości oraz pierwszą orędowniczką i współmożycielką wiernych przed obliczem Syna¹⁹.

części zebrane i powtórnie dla niedostatku onych do druku za pozwoleniem zwierzchności podane, w druk. Supraślskiej ks. ks. Bazyliańców, 1767, był znany nie tylko na Litwie jezuita Marcin Kurzeniecki, który miał także wydać wspomnianą edycję wileńską z 1748 roku.

¹⁷ Piotr Skarga, *Pobudki ku cnocie miłosierdzia służące do czytania na każdą niedzielę w rok. [...] Jedno jest z Pisma Św., drugie z Doktorów św., z przykładów historii św., z pewnych i poważnych ludzi i Doktorów kościelnych przebrane. Przedrukowane*, [Wilno:] Druk. J. K. M. kolegium S. J., 1739; Idem, *Czytania Bractwa Miłosierdzia na każdą niedzielę roku jedno z Pisma Św., drugie z Doktorów św., trzecie z przykładów historii św. z pewnych i poważnych ludzi i Doktorów kościelnych zebrane [...], z woli J. O. Księcia Massalskiego, biskupa wileńskiego, dla pożytku swej diecezji kosztem jego przedrukowane*, Wilno: Druk. J. K. M. Akad., 1792.

¹⁸ Piotr Skarga, *Żywoty świętych [...] starego i nowego zakonu na każdy dzień przez cały rok, wybranych z poważnych pisarzów i Doktorów kościelnych [...]*, cz. 1–2, Wilno: Druk. J. K. M. Akad. Soc. Jesu, 1747–1748; Idem, *Żywoty świętych Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok, wybrane z poważnych pisarzów i Doktorów kościelnych. Do których przydane są niektóre duchowne obroki i nauki przeciwko kacerstwom. Przy tym kazania krótkie na te święta, które pewny dzień w miesiącu majq. [...] Na język polski przetłózone i za życia autora dziewięć razy, a po zejściu jego powtórnie przedrukowane*, cz. 1–2, Wilno: Druk. Król. Przy Akad., 1780.

¹⁹ Por.: Anna Sitkova, *op. cit.*, s. 160.

Ostatnie w XVIII wieku, a jedenaste według ustaleń edytorów wydanie *Żywotów*, z aprobacją cenzorska Karola Karpia z 1774 roku (druk zdaniem Estreichera wyszedł staraniem Dawida Pilchowskiego), dedykowano Jadwidze z Załuskich Ogińskiej i Tadeuszowi Ogińskiemu, wojewodom trockim, którzy ponieśli koszty publikacji. W przypadku tej edycji istotną rolę odgrywa rozbudowany wstęp. Część pierwsza skierowana jest do fundatorów wydania:

Stare to dzieło, zbiór *Żywotów Świętych*, od Apostolskiego niegdyś Męża, Piotra Skargi napisane lubo z siebie, w mniemaniu mądrych i pobożnych ludzi, zawsze było szacowne, a duszom wiernych do postępku w pobożności i pomnożenia cnót chrześcijańskich wielce pożyteczne; gdy jednak dawnością czasu znacznie przerezione znowu na światło wychodzi i niejako się odradza, nowej dla siebie z wysokiego Imienia Waszego, J. WW. Wodowie, zasięga ozdoby i zalety.²⁰

Jest to tradycyjne podziękowanie za sfinansowanie wydania połączone z pochwałą „głośnych przodków zasług i rzadkich Twych [tj. Ogińskiego – MŚ] przymiotów”. Ogińscy stają się symbolem „staroświeckiej rzetelności”, „prawdziwej pobożności” a także cnót chrześcijańskich. Cnót chrześcijańskich, jak je definiował, opisywał i propagował wybitny znawca Pisma Świętego, dzieł Ojców Kościoła oraz dekretów soboru trydenckiego Piotr Skarga, a które to cnoty są coraz rzadsze w „zagęszczonych w tych skażonych czasiech pogorszeniach”.

Kolejny, obszerny fragment „Do Czytelnika” zawiera zachętę do lektury oraz bogate informacje na temat samego Skargi oraz jego licznych dokonań jako „Męża prawdziwie Apostolskiego”.

Czytaj bez przesądu i zawiści, a zadziwisz się, uważając, z jaką gruntownością, i dostojnością Słowo Boże opowiadał; z jaką łatwością i jasnością najgłębsze tajemnice Wiary naszej przekładał, z jaką mocą i duchem na kacerstwa i grzechy ludzkie następował; jako na Sejmach: o mądrości do Rady, o miłości Ojczyzny, o zgodzie

²⁰ Por.: Karol Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 28, Kraków: Nakł. PAU, 1930, s. 167; „Do Tadeusza z Kozielska Ogińskiego i Jadwigi z Załuskich Ogińskiej wojewodów trockich”, in: Piotr Skarga, *Żywoty świętych Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok, wybrane...*, Wilno, 1780, s. nlb. 3.

domowej, o Prawach niesprawiedliwych przystojnie mówił, nigdy nie zapominając Ewangelii, którą opowiadał.²¹

Nie jest to jednak typowy żywot – autor wprowadzenia odwołuje czytelnika do istniejących już życiorysów jezuitę. Tutaj podejmuje świadcząca o doskonałej znajomości problematyki próbę oceny dorobku pisarza religijnego i kaznodziei królewskiego, wzbogaconą bibliografią jego prac, a nawet uwagami odnoszącymi się do aktualnej sytuacji religii oraz Kościoła katolickiego.

Jakoż śmiem to twierdzić, bez zastanowienia się, że w wypełnieniu Apostolskiego urzędu, w wyborze nauk duchownych i pism ku wyplenieniu kacerstw, ku umocnieniu słabych w wierze, ku zaszczepieniu cnót świętych w sercach prawowiernych, ku rozszerzeniu Królestwa Jezusowego, nie miał w Narodzie naszym równego. [...]

Nie najdziesz we wszystkich Jego pismach nic naciągniętego, nic wymuszonego, nic nastrzępionego, a sama owa potoczystość, dosadność, i jasność, jako jest czytającym miła i powabna, i po kilkakrotnym czytaniu, nieuprzykrzona, tak naśladowującym, acz się widzi być łatwa, nie wiem atoli, jeśli od kogo była kiedy dościgniona. Szczególne to były dary Jego, których nabył długą i stałą pracą [...].²²

Wstęp „Do Czytelnika” zawiera też istotny *passus* przestrzegający przed zmianą gustów czytelniczych tych, którzy „mieniąc cudowne sprawy Bożym swym miłym rozumkiem, czyli raczej piędzą, że tak rzekę, zbestionych swych namiętności; gotowi są pod pozorem krytyki, to wszystko, co tu o sprawach Świętych Pańskich napisano, spotwarzać i z czytania onych szydzić, i nad nie bezecne i ku skażeniu serca wymyślone romanse przekładać”²³.

W 1753 roku jezuitę wileńscy opublikowali tłumaczenie żywota Piotra Skargi, jako *Życie wilebnego ks. Piotra Skargi*²⁴. Prawdopodobnie był to przekład

²¹ „Do Czytelnika”, in: *Ibid.*, s. nlb. 7.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*, s. nlb. 8.

²⁴ „Życie wilebnego ks. Piotra Skargi, Societatis Jesu kapłana, przez tychże Soc. Jesu zakonników za dozwoleń zwierzchności duchownej dawniej po łacinie w Krakowie do druku podane, dopiero teraz z łacińskiego na polski przetłumaczone”, Wilno: Druk. Akad. S. J., 1753, in: Franciszek Ksawery, *Zbawienne Zabawy z Listów S. Xawiera Indyjskiego apostoła, z łacińskiego stylu na polski przetłumaczone*, Wilno: Druk. J. K. M. Akad. S. J., 1754. [Na końcu] *Życie wilebnego ks. Piotra Skargi, S. J. kapłana, przez tychże S. J. zakonników za*

najpopularniejszego w XVII wieku *Vita R. P. Petri Skarga Poloni e Societate Jesu* przypisywanego Janowi Bieżanowskiemu lub innego druku, być może autorstwa Macieja Ignacego Tłuczyńskiego. Opublikował on bowiem kilka biografii świętobliwych Polaków, z jego autorstwem łączono żywot Marcina Laterny wydany w Krakowie w 1673 roku, do którego dodano życie Piotra Skargi²⁵.

W 1793 roku w Drukarni Akademickiej w Wilnie ukazało się ostatnie w XVIII stuleciu wydanie *Kazań na niedziele i święta całego roku*. Tym razem sześciotomowe, w małym formacie (16-ka), stąd wygodne w lekturze, z *imprimatur* Piotra Toczyłowskiego. Przygotowane bardzo starannie pod względem edytorskim, choć pozbawione współczesnego wstępu, zawiera list dedykacyjny Skargi skierowany do Zygmunta III z 1595 roku, jednak bez herbu królewskiego i łacińskiego motta. W tomie szóstym pomieszczono *Wzywanie do pokuty*²⁶.

W tym artykule nie rozwinęto kwestii zmian w obrębie literackich ram wydawniczych dzieł Piotra Skargi, co jak wspomniano, ma już bogatą literaturę

dozwoleniem zwierzchności duchownej po łacinie w Krakowie do druku podane, dopiero z łacińskiego na polski przetłumaczone [b. r.], *in folio*, Wilno. Publikacja miała zapewne kilka różnych wydań, jako druczek samodzielny lub dołączony do *Zbawiennych zabaw* Franciszka Ksawerego. Odnotowuje je Estreicher XXVIII, 168 oraz bibliografia drukarni Akademii Wileńskiej: Konstancija Čepienė, Irena Petrauskienė, *Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai 1576–1805*: Bibliografija, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka, 1979, s. 484 (autorki nie podają sygnatury, co może świadczyć o tym, że druk nie zachował się). W zbiorach polskich nie ma tego druku, katalog poloników informuje, że jedyny egzemplarz znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego. Niestety pisząc tę pracę nie miałam możliwości zapoznać się z jego treścią, o ile w ogóle dochował się do naszych czasów. Natomiast jedyny egzemplarz (pod nieco rozszerzonym tytułem): *Zbawienne zabawy z listów S. Xawiera Indyjskiego Apostoła Societatis Jesu, pod tytułem Wonnego Krajów Indyjskich Kwiecica z łacińskiego stylu, na polski przetłumaczone i do druku podane*, Wilno: Druk. J. K. M. Akad. S. J., 1754, znajduje się w Warszawie (BN XVIII.3.489) – ale zawiera zupełnie inne dodatki, nie ma tak dołączonego żywota Piotra Skargi.

²⁵ [Jan Bieżanowski,] *Vita R. P. Petri Skarga Poloni e Societate Jesu*, [Kraków, b. r.], po 1 04 1661. Por.: „Bieżanowski Jan”, in: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach polskich i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień SJ przy współudziale zespołu, Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut Kultury Religijnej, Wydawnictwo WAM, 1996, s. 47, „Tłuczyński Maciej Ignacy”, in: *Ibid.*, s. 694. Jednak Estreicher wątpił, aby Tłuczyński był autorem żywota Piotra Skargi (Karol Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 31, Kraków: Nakładem PAU, 1936, s. 180).

²⁶ Piotr Skarga, *Kazania na niedziele i święta całego roku [...], Szósty raz przedrukowane*, t. 1–6, Wilno: Druk. J. K. M. przy Akad., 1793. (*Wzywanie do pokuty*, t. 6, s. 244–302).

przedmiotu²⁷. Jednak nawet pobieżna analiza wstępów pozwala wnioskować, że wydawcy XVIII-wieczni nie tylko dobrze znali życiorys oraz dzieła Piotra Skargi, o czym świadczą m.in. przypisy do wcześniejszych edycji jego pism, ale chętnie posiłkowali się również tekstem kazania, które na pogrzebie jezuita wygłosił Fabian Birkowski²⁸. Czytelnik XVIII-wieczny otrzymywał popularny wizerunek kaznodziei królewskiego ukształtowany przez apologetów, a nie przez krytyków jego działalności i twórczości. Był to obraz „Męża prawdziwie Apostolskiego”, „na utrzymanie całości wiary Świętej gorliwego Apostoła”, „nieprzepracowanego i pożytecznego w Kościele Bożym Robotnika”, „gorliwego polskiego Eliasza”, „nader przyjemnego Bogu Jeremiasza”, „Złotomównego”. Natomiast „odnowione w druku” dzieła Skargi miały służyć „szczęśliwemu [ich] odnowieniu w pamięci Wiernych Katolików”. Można także postawić tezę, iż prace „przeciwko heretyckim impetom i szturmom na onczas mocnego i nieustraszonego Duchownego Rycerza” współcześnie, w zmienionej sytuacji Kościoła katolickiego mogły również pełnić funkcję ważnego narzędzia w konfrontacji z wrogami religii Objawionej i tradycyjnej pobożności prądami oświecenia.

Kolejną kwestią, którą należy rozpatrzyć, jest funkcjonowanie homiletycznej twórczości Piotra Skargi jako wzorca wypowiedzi kaznodziejskiej. Druga połowa stulecia XVIII w dziejach Kościoła katolickiego Rzeczypospolitej Obojga Narodów to okres głębokich reform wewnętrznych. Działania, które wtedy podejmowano stanowiły swoistą, oświeceniową kontynuację reform zainicjowanych przez sobór trydencki obradujący w latach 1545–1563. Określił on miejsce kaznodziejstwa w życiu Kościoła instytucjonalnego oraz wspólnoty wiernych dla czasów nowożytnych. Dekret *De praedicatione verbi Dei* jed-

²⁷ Por.: Anna Sitkowa, „Wstęp do badań nad literacką ramą wydawniczą w edycjach dzieł Piotra Skargi. (XVI–XVIII)”, in: *Studia bibliologiczne*, t. 6: *Kultura staropolska – regionalia śląskie – szkice i komunikaty*, red. Zbigniew Żmigrodzki, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1993, s. 52–62; Aleksandra Golik-Prus, Anna Sitkowa, „Literacka rama wydawnicza w łacińskim przekładzie *Kazań na niedziele i święta* Piotra Skargi (1691)”, in: *Od baroku ku pozytywizmowi: Studia historycznoliterackie*, pod red. Renardy Ociecek przy współudziale Janusza Ryby, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1995, s. 47–61; Anna Sitkowa, „*Na połów dusz ludzkich? O literackiej ramie wydawniczej...*”

²⁸ Anna Sitkowa, „Wydawnicze losy „Kazania na pogrzebie Piotra Skargi” Fabiana Birkowskiego w XVII i XVIII wieku”, in: *Barokowe przypomnienia i inne szkice historycznoliterackie*, pod red. Renardy Ociecek i Marka Piechoty, (*Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 1404), Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1994, s. 7–20.

noznacznie połączył kwestię głoszenia kazań z nauką Pisma Świętego, gdyż to Biblia oraz dzieła patrystyczne, a także Tradycja Kościoła miały stanowić podstawowe źródła inspiracji dla kaznodziejów:

Będą nauczać lud tego, co dla wszystkich konieczne jest do zbawienia, a także związle i przystępnie przedstawiać mu w kazaniach, jakim ulega wadom, a za jakimi wienien postępować cnotami, aby uniknąć wiecznej kary i osiągnąć chwałę niebios.²⁹

Sobór zaznaczył, że w kwestii głoszenia kazań nie obowiązuje żaden lokalny zwyczaj, który mógłby zwolnić władze duchowne od wypełniania tego obowiązku. Szczególny wymiar nadano studiowaniu i nauczaniu Pisma Świętego. Zalecono zakładanie seminariów, w których duchowieństwo miało zdobywać wiedzę ogólną o profilu humanistycznym oraz specjalistyczną. Postulując ich zakładanie sobór trydencki podjął problem szkolnej teorii oratorstwa kościelnego jako przedmiotu nauczania. Wskazano na konieczność ustanowienia lektorów Pisma Świętego w kościołach katedralnych, kolegiackich i klasztornych³⁰. Realizację reform trydenckich w Rzeczypospolitej zainicjował biskup Piotr Tylicki, rektor Akademii Krakowskiej, ten sam, który był adresatem listów dedykacyjnych Skargi.

Ustawodawstwo soborowe przenikało do prawodawstwa poszczególnych krajów powoli i nierównomiernie, stykając się z różnymi tradycjami lokalnymi. W Rzeczypospolitej ten złożony proces zachodził do końca XVIII wieku, a zwolennikami reform byli przede wszystkim biskupi i synody, które funkcjonowały szczególnie aktywnie w drugiej połowie XVI i pierwszej XVII wieku. Synody i biskupi podkreślali znaczenie *praedicatio* dla religijnej formacji wiernych. Charakter wzorcowy dla wielu rządców diecezji, nawet jeszcze w stuleciu XVIII, miał list pasterski biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego z 1601 roku, zwany tradycyjnie *Pastoralną*. Stanowił on pierwszy

²⁹ *Dekrety Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski*, t. 4: (1511–1870). Lateran V. Trydent. Watykan I, układ i opracowanie Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, Kraków: WAM, 2004, s. 241–251.

³⁰ Mirosław Korolko, „Rola retoryki klasycznej w interpretacji Biblii na przykładzie literatury kaznodziejskiej w Polsce XVI w.”, in: *Biblia a literatura*, red. Stefan Sawicki, Jan Gotfryd, Lublin: WN KUL, 1986, s. 164; Stanisław Litak, „Struktura i funkcje parafii w Polsce”, in: *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, pod red. Jerzego Kłoczowskiego, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1969, s. 348.

w Rzeczypospolitej potrydencki zarzys teologii pastoralnej. Przyszły prymas nawiązywał szeroko do zagadnień homiletycznych. Kazanie miało być najskuteczniejszym środkiem kształtującym pobożność wiernych, stąd zalecenia dostosowania treści i formy przekazu do wieku, zdolności pojmowania oraz stanu słuchaczy. Materiał kazań należy czerpać z katechizmu rzymskiego, obrzędów liturgicznych, Biblii polskiej Jakuba Wujka, jego postylli oraz kazań i *Żywotów świętych* Piotra Skargi. Diecezja wileńska otrzymała własną edycję *Pastoralnej* z nakazu biskupa Aleksandra Sapiehy na synodzie w marcu 1669 roku³¹. Nim jednak źródła synodalne zaczęły zalecać kazania Skargi jako wzorcowy materiał homiletyczny już Stanisław Sokołowski w pierwszym drukowanym w Rzeczypospolitej podręczniku *ars praedicandi* z 1589 roku wysoko ocenił dorobek Skargi „za wdzięk jego kazań, erudycyjną amplifikację i nieoczekiwane zakończenia”³².

Proza kaznodziejska czasów potrydenckich, mocno osadzona w źródłach ewangelicznych, czerpała także z wzorów antycznych i retoryki humanistycznej. Ta ostatnia łączyła elementy filozofii, dialektyki i logiki. Opierała się na rozbudowanym aparacie teoretycznym, dzięki któremu komentowano tekst Pisma Świętego według reguł filologicznych i objaśniano go przy pomocy różnego rodzaju perswazji³³. Celem szkoły humanistycznej była wymowa rozumiana jako sztuka inwencji i przedstawiania³⁴. Taki model gwarantował wysoki poziom wypowiedzi, silną argumentację, błyskotliwe zbijanie dowodów przeciwnika, co miało istotne znaczenie w czasie dysput z innowiercami. Proza kaznodziejska tego okresu osiągnęła szczyty estetyczne³⁵. Czasy baroku i zwycięskiego w Rzeczypospolitej katolicyzmu wyznaczyły kaznodziejstwu inną rolę, bliższą praktykom życia codziennego. „I trudno ganić przodków za

³¹ Jan Fijałek, „Pastoralna ks. Bernarda Maciejowskiego w redakcji z r. 1601 i korekturze rzymskiej z r. 1608, zatwierdzona przez papieża Urbana VII w r. 1629”, in: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925 roku*, t. I: *Referaty*, Lwów: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1925, s. 5, 11; Dobrosława Platt, *Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1992, s. 41–43.

³² Dobrosława Platt, *op. cit.*, s. 39.

³³ Mirosław Korolko, *Rola retoryki...*, s. 154.

³⁴ Stanisław Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933, s. 157, 185.

³⁵ Mirosław Korolko, *op. cit.*, s. 157–160, 164.

to” – konkluduje badacz przedmiotu, że „cała Ewangelia jest dla nich dziejami społeczeństwa własnego; wszystko, co Pismo mówi stosują do swej rodowości, bo nigdzie i nigdy nic nie widzą, jak tylko swoją ziemię”³⁶. Kazania pod względem kerygmatyczno-moralnym odbiegały zarówno od twórczości epoki poprzedniej, jak i wzorców patrystycznych³⁷. Wymowa duchowna zesła z wyżyn teologicznych traktatów o małej skuteczności oddziaływania na masy wiernych do poziomu wymowy popularnej, swojskiej, a nawet humorystycznej³⁸. Choć w szkołach nadal uczono retoryki według prawideł Cycerona i Arystotelesa, wykorzystywano jezuickie podręczniki Cypriana Soaresa, analizowano listy i mowy starożytnych – coraz większe uznanie zdobywały współczesne, odbiegające od umiaru i harmonii antyku oraz dzieł patrystycznych, wskazówki autorów modnych podręczników wymowy, zarówno świeckiej, jak i duchownej. Częstością sprowadzały się one do zestawu przepisów i figur retorycznych, których należało użyć w odpowiedniej sytuacji, a także objaśnień i zaleceń dla mówców. Forma zapanowała nad treścią. Szczególnie pierwsza połowa XVIII stulecia jest traktowana przez znawców przedmiotu, jako czasy „zepsutego smaku”, upadku wymowy, która utraciła prostotę, sens i przejrzystość. Oratorstwo kościelne podlegało podobnym procesom co świeckie³⁹.

Odchodzenie od wzorców ewangeliczno-patrystycznych wzbudzało zrozumięcia niepokój wśród przedstawicieli hierarchii kościelnej. Prowincjałowie zakonni, w tym jezuicy a także biskupi w listach pasterskich już od początków XVIII stulecia postulowali oczyszczenie kazań z elementów charakterystycznych dla mów świeckich, wyeliminowanie nadmiaru stylu retorycznego i teatralizacji zachowań na ambonie oraz powrót do przepowiadania tradycyjnego, czyli wyjaśniającego Pismo Święte. Wskazania te dotyczyły przede wszystkim homilii, jako klasycznej i zasadniczej formy wypowiedzi kościelnej,

³⁶ Ignacy Hołowiński, *Homiletyka*, Kraków: Nakładem Wydawnictwa Dział Katolickich, Naukowych i Rolniczych, 1859, s. 507–508.

³⁷ Mieczysław Brzozowski, „Teoria kaznodziejska (wiek XVI–XVIII)”, in: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 1: *Teologia humanistyczna*, red. Marian Rechowicz, Lublin: TN KUL, 1975, s. 423.

³⁸ Kazimiera Żukowska, „Próba spojrzenia na staropolskie kazania humorystyczne”, in: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 27, Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Naukowe Semper, 1982, s. 193–222.

³⁹ Michał Janik, *Z dziejów wymowy w wieku XVII i XVIII*, Lwów: Towarzystwo Literackie im. A. Mickiewicza, 1908, s. 65–70, 85, 105.

zrodzonej z liturgii i będącej jej integralną częścią. W szerszej perspektywie były to zalecenia związane z coraz silniejszym ruchem odnowy homiletycznej, którego celem było przywrócenie równowagi między elementami teologicznymi a retorycznymi kazania. W pierwszej kolejności chodziło o zwiększenie skuteczności przepowiadania przez zmianę samej formy przekazu. Natomiast pożądanym rezultatem oddziaływania słowa kaznodziejskiego upatrywano w przywróceniu właściwych treści przepowiadania⁴⁰.

W czasach oświecenia, kiedy reformy edukacyjne obejmowały różne szczeble nauczania, także edukacja mówców kościelnych ulegała przemianom. W kaznodziejstwie odchodzono stopniowo od pojmowania sztuki wymowy jako zbioru reguł, co było charakterystyczne dla stulecia XVII. Wracano do postulatów potrydenckiego, aby oratorstwo duchowne było proste i zrozumiałe dla wspólnoty wiernych. Sugerowano porzucenie narzędzi przerośniętej i wynaturzonej erudycji humanistycznej, bowiem ich nadużywanie ośmieszało Kościół szczególnie w kręgach oświeconych elit. Reformatorzy duchowni z dużą powściągliwością odnosili się także do głębokiego, teologiczno-traktatowego kaznodziejstwa, charakterystycznego dla okresu dysput religijnych czasów reformacji. Szczególne osiągnięcia na niwie kaznodziejskiej miały seminaria duchowne prowadzone przez księży pijarów, jezuitów i misjonarzy, które wykształcały najwybitniejszych mówców duchownych epoki oświecenia⁴¹. Obok szkół zakonnych, w których preferowano konkretne wzorce kaznodziejskie, wyraźny wpływ na kształt oratorstwa duchownego drugiej połowy XVIII wieku mieli niektórzy przedstawiciele episkopatu. Biskupi w listach pasterskich i zaleceniach dla duchowieństwa diecezjalnego postulowali kaznodziejstwo oparte na popularnych, przystępnych i sprawdzonych wzorcach chrześcijańskich. To właśnie w stuleciu XVIII zaistniał w literaturze termin „homiletyka”, który zastąpił używane wcześniej takie określenia jak *ars praedicandi*, *ars*

⁴⁰ Stanisław Bednarski, *op. cit.*, s. 190.

⁴¹ Stanisław Kot, *Historia wychowania: zarys podręcznikowy*, t. 1: *Od starożytnej Grecji do połowy wieku-XVIII*, wyd. 2, zm. i popr., Lwów: Państw. Wydawn. Książek Szkolnych, 1934, s. 384–397; Jan Buba, „Collegium Nobilium”, in: *Pijarzy w kulturze dawnej Polski: Ludzie i zagadnienia*, red. Jan Buba, Kraków: Nakł. Polskiej Prowincji XX Pijarów, 1982, s. 83–103; Stanisław Konarski, *Ustawy szkolne dla polskiej prowincji pijarów*, z języka łacińskiego przełożyła Wanda Germain, przypisami zaopatrzył prof. Jan Czubek, wstępem poprzedził prof. Stanisław Kot, Kraków: Nakładem M. Arcta i SP w Warszawie, 1925.

*concionandi, ars praedicatoria i rhetorica ecclesiastica*⁴². Czasy oświecenia przyniosły pogłębioną debatę dotyczącą kaznodziejstwa w kontekście ogólnej dyskusji poświęconej odnowie wymowy.

Odnowę wymowy w Rzeczypospolitej łączy się tradycyjnie z osobą pijara Stanisława Konarskiego, który w swych pracach nie poprzestał na krytyce oratorstwa świeckiego. W opublikowanym prawdopodobnie na przełomie 1755–1756 roku pięciotomowym protokole powizytacyjnym z przeglądu szkół pijarskich *Ordinationes visitationis apostolicae [...] A. D. 1753*, obok wskazówek dotyczących nauczania i organizacji szkolnictwa, w części czwartej, obejmującej całość przepisów dla kolegiów pijarskich, pomieszczono oddzielny rozdział „De concionatoribus”, poświęcony głoszeniu Słowa Bożego. Stanisław Konarski, gdyż jego uważa się za autora tego fragmentu *Ordynacji*, opracował jasny i precyzyjny traktat o roli i zadaniach szkolnego kaznodziei. A choć Konarski pozostawał pod wpływem odnowionego kaznodziejstwa francuskiego i najlepszych wzorców włoskich, przywoływał również oratorów rodzimych, w tym Piotra Skargę:

Posiadamy znakomite wzory do naśladowania: Burdaloue, Segneri, Massillon, Skarga. Na ich lekturze bez żadnych reguł wykształcić się mogą znakomici kaznodzieje, u których jakby w zwierciadle będziemy podziwiali wysłowienie i rozumowanie doskonałe, jasne, proste i dobrze podzielone, niezbite, pełne namaszczenia Ducha Świętego i porywające.⁴³

Ponadto w odniesieniu do opracowanej koncepcji *ars praedicandi* zaznaczał, że „wszystkie te nasze przepisy, przeznaczone dla szkół publicznych, dadzą się z pewnymi zastrzeżeniami zastosować także do *Collegium Nobilium* i dla prywatnego wychowania i dla naszych szkół w nowicjacie”⁴⁴.

Konarski nawet w szerszym kontekście nawiązywał do pism homiletycznych Piotra Skargi, chociaż nigdzie nie podawał dokładnych tytułów dzieł jezuitę, posługując się jedynie formułą „kazania”. Obok katechizmu

⁴² Leszek Szewczyk, „Homilia jako miejsce zastosowania zasad retoryki. Nowe poszukiwanie wzajemnych relacji”, in: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 2003, t. 23, z. 1, s. 127, także przyp. 1.

⁴³ Stanisław Konarski, *op. cit.*, s. 216.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 224.

trydenckiego oraz innych zalecanych dzieł wybitnych pisarzy religijnych i ascetycznych z XVI, XVII i XVIII wieku, które „niezmienny pożytek przynoszą naszej szkole” kazania Skargi miały stanowić podstawowy materiał do „nauki duchownej dla młodzieży rano i wieczorem”. Rolą nauczyciela było: „z największym przejęciem, ustęp za ustępem odczytywać, wyjaśniać, wbijać w pamięć i wszelkimi sposobami odwracać młode umysły od złego, a nakłaniać do dobrego”⁴⁵. Niezależnie od „nauki duchownej” kazania Skargi, obok dorobku najwybitniejszych pisarzy rodzimych, stanowiły obowiązkową lekturę w klasach *humanitas* i retoryki, gdyż stanowiły „bogatą skarbnicę doborowych wyrazów ojczystych”. Istotne wydaje się także to, że Konarski zalecając określone lektury, w tym kazania Skargi, kilkakrotnie podkreślał, że „pełno ich w bibliotekach”, „które się zwykle spotyka w naszych bibliotekach”⁴⁶. Jeżeli spojrzymy na kwestię dostępności i poczytności dzieł Skargi w XVIII wieku poprzez pryzmat licznych przedruków, zaleceń edukacyjnych, czy listów pasterskich, a także potencjalnych zbiorów bibliotecznych – to rodzi się przypuszczenie, że nie był on twórcą zapomnianym, a jego dzieło zachowywało aktualność.

Reforma pijarska zmusiła inne zakony nauczające, głównie jezuitów, do podobnych działań. Próbowano na nowo odczytać uniwersalne wskazówki dotyczące kazań zawarte w *Ratio Studiorum* i powrócić do ich prostoty. Nie było to zresztą zjawisko wyjątkowe i nowe. Zwierzchność jezuicka także wcześniej, kiedy retoryka szkolna zbyt skwapliwie reagowała na aktualne gusta i obyczaje, odpowiadała specjalnymi orzeczeniami i dyscyplinującymi zaleceniami dla profesorów, gdyż przepisy nauczania *Ratio Studiorum* nie dopuszczały podążania za modą⁴⁷. Aktywność jezuitów przejawiała się także w zaprezentowanym powyżej dorobku wydawniczym, którego istotną część w XVIII wieku stanowiły liczne przedruki pism Skargi. Cały czas dzieła Skargi funkcjonowały w szkolnictwie jezuickim⁴⁸.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 9, 11.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 75, 11.

⁴⁷ Eugenija Ulčinaitė, „Tradycja i nowatorstwo w wykładach retoryki w kolegiach jezuickich w XVII–XVIII wieku”, in: *Jezuicka ars educandi. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Piechnikowi SJ*, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1995, s. 249.

⁴⁸ Kazimierz Puchowski, *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565–1773*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999, *passim*.

W kontekście europejskim postulaty odnowy kaznodziejstwa wpisywały się w szerszej rozumiane oświecenie chrześcijańskie. W obliczu fundamentalnych przeobrażeń w sferze myśli oraz postrzegania i opisu świata Kościół szukał instytucjonalnego i duchowego wzmocnienia w powrocie do źródeł ewangelicznych i patrystycznych. Kościoły lokalne natomiast odwoływały się do tradycji i dzieł najwybitniejszych potrydenckich twórców rodzimych, a Skarga był niewątpliwie najwybitniejszym, obok Wujka przedstawicielem tej grupy.

Zgodnie z zasadami *rhetorica ecclesiastica* kaznodzieja nie tworzy nowej rzeczywistości, ale objaśnia prawdy oczywiste – dane od Boga, a potwierdzone nauką i autorytetem Kościoła. Kazanie to przekaz skierowany przede wszystkim do uczuć, nie zaś intelektu odbiorcy. Jednym z istotnych problemów ówczesnego duchowieństwa parafialnego była słaba znajomość Pisma Świętego, stąd istniała konieczność wskazania doskonałych wzorów⁴⁹. Kazania Skargi były niedościgłym przykładem głębokiej znajomości Biblii, dzieł patrystycznych, ustawodawstwa soborowego i dokumentów synodalnych.

W czasach stanisławowskich pisarze kościelni oraz biskupi w swoich rozporządzeniach i pismach pasterskich powracali do kwestii związanej ze sztuką głoszenia kazań wielokrotnie. Publikowano również wskazówki dla kaznodziejów a także zbiory kazań traktowane jako wzorcowe materiały homiletyczne. Michał Jerzy Poniatowski rządca diecezji płockiej, Józef Ignacy Rybiński biskup włocławski i pomorski, Wojciech Leszczyc Skarszewski biskup chełmski i lubelski, Ignacy Jakub Massalski, biskup wileński nawiązywali do ustaleń soboru trydenckiego, listów pasterskich poprzedników, przypominali nauki św. Karola Boromeusza dla kaznodziejów i spowiedników, a także wielokrotnie zalecali podległemu sobie duchowieństwu korzystanie z kazań Piotra Skargi⁵⁰. We wszystkich znanych rozporządzeniach biskupów, jako modelowe przykłady dla różnych tematów kościelnych oracji pojawiają się właśnie kazania jezuitę, które stanowiły także obowiązkową lekturę w szkołach diecezjalnych

⁴⁹ Rafał Szczurowski, „Biblia w oświeceniowych korektach religijności w Polsce XVIII wieku”, in: *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 2011, R. LXIV, nr 2, s. 178.

⁵⁰ Michał Jerzy Poniatowski, *Rozporządzenia i pisma pasterskie za rządów [...] do diecezji płockiej wydane. Dla wygody tejże diecezji zebrane i do druku podane*, t. 1–4, Warszawa: Druk. J. K. Mci i Prześw. K. E. N., 1785; Józef Rybiński, *Rozporządzenie pasterskie na diecezję kujawską i pomorską roku 1778*, [Warszawa, 1778]; W. Leszczyc Skarszewski, *Rozporządzenie pasterskie na diecezję chełmską i lubelską roku 1792*, [b. m. r.].

i zakonnych. Kaznodzieje mogli czerpać ze Skargi inspiracje, bądź wykorzystywać jego kazania, jako wzorce gotowe do odczytania podczas liturgii mszy świętej, gdyż stanowiły proste i jasne tłumaczenie Pisma Świętego, którego znajomość i rozumienie było niezadawalające, szczególnie wśród duchowieństwa parafialnego.

Biskup Rybiński zalecał ponadto, aby w każdej plebanii była biblioteka, w której mają znajdować się m.in.: „Pismo św. na czele z ewangeliami, listy św. Pawła, które <nigdy dosyć nie mogą być czytane>, dalej mają być ustawy soboru trydenckiego, komentarz do Pisma św., dobra teologia dogmatyczna, moralna, historia Kościoła, katechizm trydencki, tłumaczony z rozkazu biskupa Karnkowskiego, z kaznodziejstwa: prace Skargi i Tylkowskiego.”⁵¹ A także *Wyznania św. Augustyna* i *O naśladowanie Chrystusa* Tomasza a Kempis.

Kwestia podniesienia poziomu przepowiadania Słowa Bożego stała się jednym z zasadniczych elementów działań służących odnowie Kościoła diecezji wileńskiej podejmowanych przez Massalskiego i skupione wokół niego grono duchownych, w większości poważanych przedstawicieli litewskiego środowiska intelektualnego, literackiego i naukowego. W Wilnie u bazylianów opublikowano anonimowo w 1793 roku poradnik *Kapłan sługa Boży i pasterz dusz*, który prawdopodobnie należy łączyć ze środowiskiem misjonarzy, gdyż edycja zawiera aprobatę regensa seminarium tego zgromadzenia. Zapewne dokonało się to nie bez inicjatywy Massalskiego. W części pierwszej tej obszernej edycji przedstawiono idealny, ewangeliczny wzorzec kapłana oraz *Przepis nasz dla kaznodziejów*⁵² „przepis najdokładniejszy” opracowany przez „mądrego, czułego i gorliwego J. O. Kscia J. Pasterza naszego dla kaznodziei, [który] przy Szkołach W. X. L. wydany, dla nas kaznodziejów po wsiach stosowanym jest prawidłem”. Znaczne fragmenty tekstu poświęcono źródłom i praktyce głoszenia kazań a także ich tematyce, ze szczególnym uwzględnieniem homilii skierowanych do ludu. „W kazaniach do spóśpółstwa i wieśniaków nie trzeba naśladować stylu kaznodziei po miastach i na publikach miewanych, ile do

⁵¹ Cyt. za: Jan Wysocki, *Józef Ignacy Rybiński, biskup włocławski i pomorski 1777–1806. Zarys biograficzny na tle rządów diecezją*, Rzym: Instytut Studiów Kościelnych, 1967, s. 101.

⁵² Ignacy Jakub Massalski, „Przepis nasz dla kaznodziejów”, in: *Kapłan sługa Boży i pasterz dusz czyli List księdza plebana do księdza brata swego zamykający w krótkim zebraniu obowiąski (!) kapłańskie i pasterza dusz*, cz. I, Wilno: Druk. Ks. ks. Bazylianów, 1793, s. 66–71. „Przepis” nie zawiera imiennych wskazówek, te pojawiają się w innych partiach publikacji.

inakszego gatunku osób, ale raczej prostości Ewangelistów i Apostołów naśladować należy.”⁵³ Autor opracowania przestrzegał także przed cytowaniem niezrozumiałych dzieł, a zalecał m.in. Skargę.

Nad to do kazań i nauk nie trzeba zażywać mniej pewnych historii, powieści, etc. lub pism, mniej gruntownie piszących ascetycznych autorów; ale samej czystej nauki Jezusowego Kościoła, która się zamyka w S. Concil. Trideńskim, Katechizmie Rzymskim, homiliach lub innych pismach Ojców SS. Doktorów Kościoła, komentarzu na Pismo Święte i ascetach gruntownie piszących, jako są S. Franciszek Salezy, Tomasz a Kempis, Skarga, Nepue i inni tym podobni.⁵⁴

Część druga zawiera m.in. szczegółowe instrukcje dotyczące przygotowania i głoszenia kazań oraz wskazówki dotyczące biblioteki plebańskiej, jak również oświeceniowy plan aktywności dla duchowieństwa w wiejskiej parafii. „Biblioteczka kochającego się w naukach kapłana”, jeżeli podliczy się wszystkie zalecane pozycje, co w tej chwili pomijamy, stanowiłaby zupełnie poważny zbiór tematyczny, składający się z dwunastu działów, którego zgromadzenie wymagałoby sporych nakładów finansowych. Należy podkreślić, że większość wyszczególnionych książek miała swoje edycje w Wilnie. Także tłumaczenia. W dziale czwartym powinny znaleźć się kazania, a wśród nich na pierwszym miejscu: *Kazania Skargi, Niedzielne, Świąteczne oraz o Sakramentach*. Obok nich niedzielne, świąteczne i przygodne kazania innego jezuitę związanego z Wilnem i szerzej z Wielkim Księstwem, pełniącego liczne funkcje w strukturach Towarzystwa Jezusowego – Wawrzyńca Rydzewskiego (1717–1765), uznanego przez współczesnych za wybitnego mówcę. A następnie kazania niedzielne matematyka oraz nauczyciela poetyki i retoryki Józefa Pażowskiego (1721–1785), wychowawcy młodych Radziwiłłów, a po kasacie zakonu bibliotekarza w Akademii Wileńskiej i kasnodziei studenckiego. Obok kazań trzech jezuitów, kazania dwóch wybitnych misjonarzy związanych ze stolicą Wielkiego Księstwa – Wilhelma Kalińskiego oraz Michała Karpowicza o religii i jubileuszowe. Dodatkowo w dziale dziewiątym: „książki traktujące o przesądzie grubej dzikości w Polsce, względem pretendowanego niewolnictwa

⁵³ *Kapłan Sługa Boży i pasterz dusz czyli List...*, s. 2.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 66.

nad poddaństwem”, a wśród nich jako dzieło fundamentalne: „*Kazania Jubileuszowe* JKS. Karpowicza, które ex mandato celsissimi loci ordinarii Vilnen.: każdy Kapłan curam animarum mający w diecezji wileń. przynajmniej jeden exemplarz mieć, przeczytywać, i gdzieby tego wyciągały okoliczności, zażywać powinien”⁵⁵.

Tutaj spotykamy się z ciekawym zjawiskiem, gdyż na podstawie dostępnych materiałów można postawić tezę, że poszczególni biskupi poza „klasykami” kaznodziejstwa przełomu XVI/XVII wieku – preferowali współczesnych, uznanych za wybitnych duchownych mówców związanych z zarządzaną diecezją. Podobnie czynił np. bp płocki Michał Poniatowski.

W czasach stanisławowskich nawiązano także do innego dzieła Piotra Skargi, a mianowicie do idei Bractw Miłosierdzia, które znacznie podupadły, a w praktyce przestały funkcjonować po zniszczeniach wojennych XVII wieku, natomiast w drugiej połowie XVIII wieku przeżywały swoisty renesans, wpisując się w szerszy oświeceniowy program aktywizacji społeczności lokalnych. Michał Poniatowski zalecał zakładanie bractw już od 1776 roku na fali Jubileuszu Wielkiego, wydając *Ustanowienie Bractwa Miłosierdzia* najpierw dla diecezji płockiej (1777), potem krakowskiej (1784) i archidiecezji gnieźnieńskiej (1786).

[Piotra Skargi] czytanie Bractwa Miłosierdzia, tudzież pobudki dla tegoż Bractwa Miłosierdzia znajdujące się w Księdze przygodnych Kazań i innych drobniejszych prac Jego, które to nauki jako wielce zbawienne osobno w czasie przedrukować dla tegoż w Diecezji Naszej Bractwa zaniedbano nie będzie.⁵⁶

Także biskup Massalski był orędownikiem tej formy działalności społecznej, chociaż sam przedruk *Czytania Bractwa Miłosierdzia*, o czym pisano już wyżej, ukazał się dopiero w 1793 roku. Rządca diecezji poruszył problem miłosierdzia i przywołał postać „Męża Apostolskiego” Piotra Skargi w szerszym kontekście przeciwdziałania ubóstwu w specjalnym liście pasterskim z 15 marca 1792 roku *O szpitalach i wszelkich Funduszach ku poratowaniu*,

⁵⁵ *Kapłan sługa Boży...*, cz. II, s. 154–156.

⁵⁶ Michał Jerzy Poniatowski, *Ustanowienie Bractwa Miłosierdzia po parafiach w Diecezji Płockiej, Dan w Warszawie, Dnia 12 Miesiąca Listopada Roku 1777*, Warszawa: Druk. Nadworna J. K. Mci, 1777, s. 37–38.

wspieraniu i przytulaniu ubóstwa i nędzy ludzkiej. Przypomniawszy w nim także swoje wcześniejsze inicjatywy oraz zalecał coniedzielne czytanie *Bractwa Miłosierdzia*⁵⁷.

Natomiast w cytowanej już wileńskiej publikacji *Kapłan sługa Boży* opisano, jak we wzorowo funkcjonującej parafii „zbawiennie i pożytecznie może być wprowadzone Bractwo Miłosierdzia na zaratanie ubogich, pomoc i sługę dla chorych”. Autor szczegółowo omawia jego strukturę, zasady funkcjonowania oraz zadania, które ma realizować a także rzeczy, które obok składek pieniężnych powinny znaleźć się w skarbcu bractwa, takie jak lekarstwa dla chorych, zboże, kasze, czyli produkty żywnościowe dla poratowania ubogich⁵⁸. Jak wspomniano wyżej, idea bractw miłosierdzia przeżywała ponowny rozkwit w czasach oświecenia, kiedy hasła użyteczności społecznej nabierały nowego wymiaru, łącząc przesłanie religijne z nowocześnie pojętym humanitaryzmem. Oświecenie katolickie nawiązywało do spuścizny brackiej Piotra Skargi w sposób szczególny. Tak pojęte Bractwa Miłosierdzia stanowiły obok szkół parafialnych, apteki czy szpitala ważne instytucje odpowiedzialności zbiorowej, w których odpowiednie role spełniała wspólnota wiernych, pleban „jako ojciec duchowny, nauczyciel i opiekun swoich parafian”, a także właściciel dóbr. O bractwach wypowiadali się publicyści, pisarze wprowadzali ten motyw do powieści dydaktycznych, jak Józef Kazimierz Kossakowski, biskup inflancki w *Księdzu plebanie*, gdzie we wzorowej parafii odbywają się sesje Bractwa Miłosierdzia. Autor z innego co prawda powodu przywołał także postać Piotra Skargi⁵⁹. Znany reformator stosunków włościańskich, kanonik wileński Paweł Ksawery Brzostowski w dobrach Mereczu-Pawłowie ustanowił *Mons Pietatis*, czyli Skarb Miłosierdzia, instytucję Skargowską, której zdaniem było niesienie pomocy rolnikom w nagłym nieprzewidzianych okolicznościach⁶⁰. Michał Karpowicz, najwybitniejszy kaznodzieja litewski, powołał bractwo w swojej parafii w Grażyszkach. W ramach obchodów „Miłościwego Lata” czyli

⁵⁷ Ignacy Jakub Massalski, *Całemu Duchowieństwu tak świeckiemu, jako też zakonnemu [O szpitalach i wszelkich Funduszach ku poratowaniu, wspieraniu i przytulaniu ubóstwa i nędzy ludzkiej]*, Dan w Wilnie w Kancelarii Zadwornej 15 marca 1792, [Wilno, 1792].

⁵⁸ *Kapłan sługa Boży...*, cz. II, s. 201–204.

⁵⁹ Józef Kazimierz Kossakowski, *Ksiądz pleban*, cz. 1, Warszawa: Druk. Uprzywilejowana J. K. Mci i Rzplitej Gröllowska, 1786, s. 90, 91, 140, 141, 241.

⁶⁰ Magdalena Ślusarska, *Paweł Ksawery Brzostowski*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000, s. 35.

wielkiego Jubileuszu Powszechnego w Kościele katolickim w roku 1776 zorganizował tam misję dla ludności wiejskiej, której zakończenie połączono z uroczystym powołaniem Bractwa Miłosierdzia. Jego zadaniem miała być opieka nad uboższą ludnością rolniczą, organizacja gromadzkich spichlerzy zboża oraz parafialnych kas pomocy dla potrzebujących, z których planowano opłacanie posługi lekarza i zakup lekarstw dla chorych. O inicjatywie Karpowicza szczegółowo informowały *Gazety Wileńskie*⁶¹.

Pozostaje do omówienia jeszcze jedna kwestia, najbardziej dyskusyjna w literaturze przedmiotu. Wydaje się bowiem, że nie tylko w homiliach, ale także w kazaniach okolicznościowych, tematycznych – oratorzy duchowni nawiązywali do dzieła Piotra Skargi, choć w większości przypadków, właśnie ze względu na odmiennosć tego typu wypowiedzi, źródłem stawały się dla nich *Kazania sejmowe*, a nie *Na niedziele i święta czy O siedmi sakramentach*. Tematyka kaznodziejstwa sejmowego a także części trybunalskiego czasów stanisławowskich, dotyczyła w głównej mierze miłości ojczyzny czyli „duszy moralnej” narodu. Wątek ten należał do tematów najbardziej popularnych w piśmiennictwie i literaturze tego okresu. Miłość ojczyzny, podobnie jak jedność i zgodę obywateli postrzegano w oratorstwie duchownym przede wszystkim jako cnoty ewangeliczne, a nie tylko postawę polityczną. Stąd Skarga stał się idealnym źródłem inspiracji, adaptacji, zapożyczeń i egzemplifikacji. Ojczyzna bowiem to także „plac chrześcijańskiego popisania się”.

Mirosław Korolko, jeden z wydawców *Kazań sejmowych* Piotra Skargi, kilkakrotnie w swoich publikacjach podkreślał w odniesieniu do tego właśnie dzieła Wielkiego Jezuita, że były to „niezauważone [...] zupełnie przez współczesnych teksty królewskiego kaznodziei Zygmunta III Wazy”, także dlatego, że ukazały się po raz pierwszy, jak to podkreśla w „opasłym” tomie *Kazań na niedziele i święta* w 1597 roku, trzy lata później w równie obszernych *Kazaniach o siedmi sakramentach Kościoła Świętego* oraz w po raz trzeci w *Kazaniach przygodnych z innymi drobniejszymi pracami* w 1610 roku⁶². Tutaj warto nadmienić, że w tym wydaniu pominięto kazanie szóste *O monarchiej*

⁶¹ *Gazety Wileńskie*, (Addytament), nr 48, z 23 11 1773.

⁶² Mirosław Korolko, „Kazania sejmowe przed sądem potomności”, in: Piotr Skarga, *Kazania sejmowe i Wzywianie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, wstęp, opracowanie i przypisy Mirosław Korolko, wyd. 3, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2012, s. 5.

i królestwie abo o czwartej chorobie Rzeczypospolitej, która jest z osłabienia królewskiej dostojności i władzy. Ponadto w innych kazaniach sejmowych zmodyfikowano lub usunięto fragmenty krytykujące próby osłabienia władzy królewskiej⁶³. Wśród wielu pomówień i zarzutów kierowanych pod adresem Piotra Skargi za jego życia najmocniej brzmiały oskarżenia o ingerencję w kwestie polityczne i o to, że był „złym duchem” Zygmunta III. Najostrzej przeciwko Skardze występowali w pismach ulotnych uczestnicy rokoszu Zebrzydowskiego, nazywając go „praecipuus turbator Reipublicae”⁶⁴. Stąd zapewne w wydaniu trzecim homilii pominięto właśnie to kazanie, które mogło budzić największe kontrowersje wśród współczesnych. Istniały bowiem przesłanki, by postrzegać je jako wypowiedź polityczną, wręcz wykładnię myśli monarchicznej, choć dzisiaj badacze łagodzą tę dawną interpretację, uznając, że koncepcja Skargi została wyraźnie zakorzeniona w tradycji biblijnej i uwzględniała obecność chrześcijaństwa w dziejach Rzeczypospolitej⁶⁵. Korolko twierdził także, że *Kazania sejmowe* „zapomniane następnie całkowicie przez potomnych”, zostały wydobyte i opublikowane przez warszawskich pijarów według prymarnej edycji z 1600 roku po raz pierwszy w osobnym wydaniu dopiero w roku 1792. Datę publikacji łączył – co wydaje się zrozumiałe – z upadkiem dzieła Konstytucji 3 Maja. W innym miejscu akcentował nawet mocniej, że zostały one zarówno niezauważone przez współczesnych, jak i „kompletnie zapomniane do 1792 roku”. Pisał – „również nie znaleziono dotąd najmniejszego śladu ich recepcji, nawet w skrupulatnie prowadzonych dziennikach i kronikach jezuickich”⁶⁶.

⁶³ Janusz Tazbir, „Wstęp”, in: Piotr Skarga, *Kazania sejmowe*, oprac. Janusz Tazbir przy współudziale Mirosława Korolki, wyd. 5 uzupełnione, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1995, s. LXII–LXIII.

⁶⁴ Janusz Tazbir, „Szermierz kontrreformacji – Piotr Skarga”, in: *Pisarze staropolscy. Sylwetki*, t. 2, pod red. Stanisława Grzeszczuka, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1997, s. 274; Agnieszka Pawłowska, „Program wzmocnienia władzy w kręgach stronnictwa prokrólewskiego w czasie rokoszu sandomierskiego 1605–1606”, in: *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 2012, t. 22 (3), s. 55–56; Wiesław Stec, „Retoryka antyjezuickiej literatury rokoszu zebrzydowskiego”, in: *Przełom wieków XVI i XVII w literaturze i kulturze polskiej*, pod red. Barbary Otwinowskiej i Janusza Pelca, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984, s. 312.

⁶⁵ Stanisław Obirek, *Wizja Kościoła i państwa w kazaniach ks. Piotra Skargi SJ*, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1994, s. 154.

⁶⁶ Mirosław Korolko, *Kazania sejmowe przed sądem potomności...*, s. 13.

Trudności związane z próbą określenia ewentualnego wpływu *Kazań sejmowych* Skargi na wypowiedzi innych duchownych, na oracje związane ze zwołaniem i obradami parlamentu wynikają przede wszystkim z ubóstwa bazy źródłowej, bowiem „[...] żadne kazanie sejmowe z XVII w. nie zachowało się w całości, znamy je jedynie z krótkich wzmianek w diariuszach oraz (incydentalnie) w wersji wydanej drukiem – a zatem przerobionej”⁶⁷. Jedyne jak dotąd, sprzed ćwierćwiecza, opracowanie całościowe siedemnastowiecznych kazań sejmowych w zasadzie nie odwołuje się do treści kazań, a zaledwie do zachowanych informacji o kaznodziejach królewskich i tematyce oracji, bez analizy ich zawartości, stąd nie można w tej chwili stwierdzić, czy następcy Skargi korzystali bezpośrednio z jego dorobku, czy też podążali – szczególnie jezuiti – wyznaczoną przez niego drogą, która w okresie sporów wyznaniowych wyrażała się troską o jedność religijną w państwie oraz silnym akcentowaniem wspólnoty interesów Kościoła katolickiego i monarchy⁶⁸. W czasach saskich, w okresie głębokiego kryzysu instytucji parlamentu, ukazało się drukiem niewiele kazań sejmowych, wzrastała natomiast edycja kazań trybunalskich⁶⁹. Diariusze sejmowe opublikowane przez Władysława Konopczyńskiego dla czasów panowania Augusta III niekiedy podają szczegółowe informacje na temat treści wygłoszonego kazania lub jego założeń czy też motywu zaczerpniętego z Pisma Świętego⁷⁰. Niestety brakuje badań dotyczących kaznodziejstwa sejmowego tego okresu, a krótki i odległy osąd z *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera, iż były to mowy „puste i napuszone” nie może zastąpić rzetelnej, naukowej ana-

⁶⁷ Urszula Augustyniak, „Kazanie księdza Walentego na sejmie nadzwyczajnym 1624 roku w notatkach anonimowego słuchacza”, in: *Barok*, 2009, t. 16, z. 1 (31), s. 241.

⁶⁸ Kazimierz Przyboś, „Siedemnastowieczne kazania sejmowe”, in: *Studia Historyczne*, 1988, R. 31, z. 1 (120), s. 23–41; Urszula Augustyniak, *Kazanie księdza Walentego na sejmie nadzwyczajnym...*, s. 240–241. Autorka w odniesieniu do bohatera artykułu ujmuje problem tak: „Przesłanie kazań [księdza Walentego] jest identyczne – co nie dziwi, bo taki był generalny tenor kazań jezuitów poczynając od kazań sejmowych Piotra Skargi.”

⁶⁹ Józef Pelczar, *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele katolickim, cz. 2: Kaznodzieje polscy*, Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1896, s. 242, 262, 269. Autor notuje zaledwie trzy nazwiska oratorów kościelnych, którzy opublikowali kazania zawierające w tytule określenie „podczas sejm”, „na zagajenie sejm” lub „sejmowe”. Nie znaczy to oczywiście, że w ogóle nie głośzono w tym czasie kazań na inaugurację sejm, nawet gdy był on natychmiast zrywany.

⁷⁰ *Diariusze sejmowe z XVIII wieku*, wydał Władysław Konopczyński, t. 1–3, Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1911–1937.

lizej tekstologicznej⁷¹. Można jedynie na tym etapie badań postawić wstępną tezę, że znane kazania sejmowe – aż do czasów stanisławowskich – nie nawiązywały wprost w tytułach do ujęć zastosowanych przez jezuitę. Jeszcze mniej możemy powiedzieć o zawartości tekstu wspomnianych kazań.

Natomiast poddaję w wątpliwość utarte w piśmiennictwie przedmiotu przekonanie, że to dopiero epoka rozbiorów, a konkretnie romantyzm, doceenił *Kazania sejmowe* Skargi, co znalazło najwybitniejsze odzwierciedlenie w apoteozie jezuitę jako kapłana i proroka, jaką wygłosił Adam Mickiewicz 25 czerwca 1841 roku w Collège de France w wykładzie poświęconym w całości Skardze⁷². Już w unikatowym i długo nie rozeznaczonym wydaniu połockim *Kazań przygodnych i różnych* z 1809 roku, wzorowanym na wileńskim dodruku z 1738 roku we fragmencie „Do Czytelnika” napisano:

[...] a na koniec, Apostolskie prawdziwie, i (śmiało rzecz można) Prorockie, *Kazania sejmowe*, tak wszystko jak w Wileńskiej 1738 roku. [...] *Wzywanie do pokuty Obywatelów Korony i W. X. L.* jakoby wszystkich jego Pism i Kazań a mianowicie Sejmowych sumowanie, w którym upadek i zagładzenie Królestwa (wieszczym jak się sprawdziło duchem) jeśliby pokuta nie nastąpiła, przepowiadał.⁷³

Także Jan Paweł Woronicz na progu XIX wieku miał twierdzić: „Chceszli zostać dobrym kaznodzieją? – czytaj Skargę; filozofem? Czytaj Skargę; politykiem – czytaj Skargę; chrześcijaninem – czytaj Skargę. Skarga prawdziwie jest wszystkim dla wszystkich.”⁷⁴ Sam też nawiązywał do jego myśli we własnych kazaniach: np. przy pierwszym otwarciu sejmu w 1809 roku, czy na pogrzebie Józefa Poniatowskiego. Do Skargi porównał Woronicz Adam Jerzy Czartoryski w pochwalie prymasa Królestwa Polskiego z 1830 roku, stawiając jego dorobek nawet wyżej niż pierwszego rektora Akademii Wileńskiej:

⁷¹ Karol Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 33, Kraków: Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1939, s. 479.

⁷² Adam Mickiewicz, „Wykład XL: Skarga”, in: Idem, *Dzieła*, t. IX: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy. Półrocze II*, przeł. Leon Płoszewski, Warszawa: SW „Czytelnik”, 1955, s. 207–220.

⁷³ „Do Czytelnika”, in: Piotr Skarga, *Kazania przygodne i różne [...] Na małe tomiki podzielone. Według ostatniej (roku 1738) czwartej, wileńskiej edycji. Na nowo, już to piąty raz wychodzące*, t. V, Połock: Druk. Połockiej Coll. S. J., 1809, s. nlb.

⁷⁴ Mirosław Korolko, *O prozie Kazań sejmowych Piotra Skargi*, Warszawa: IW PAX, 1971, s. 9–10.

Skarga był długo uważany za pierwszego z kaznodziejów naszych; niewielu po nim w tym zawodzie potrafiło imię swoje obok niego w księdze zapisać pamięci. Lecz Woroniczowi nie tylko ten zaszczyt, ale podobno i pierwszeństwo odtąd przynależć będzie, tym bardziej, że na dawnej i wybornej polszczyźnie Piotra złotoustego wychowany i nią cały przesiąknięty, miał po sobie zbiory dwoma wiekami powiększonych wiadomości.⁷⁵

Przytoczyłam te fakty zaledwie jako drobne przykłady, świadczące o tym, że Skargę jako autora *Kazań sejmowych* zaczęto dostrzegać wcześniej, a nawet obdarzano go cechami prorockimi. Nie było to odkrycie gwałtowne, ale proces, który postępował przynajmniej od drugiej połowy XVIII stulecia. W świetle najnowszych badań zbyt jednoznacznie brzmi twierdzenie Korolki, że dopiero publikacja w osobnym wydaniu przez warszawskich pijarów w 1792 roku przywróciła należne miejsce *Kazaniom sejmowym*. Zasadnie jest natomiast, że to klęska narodowa przyczyniła się do niezwyklej popularności tych kazań i ugruntowała opinię o Skardze, jako wieszczu, proroku-wizjonerze upadku państwa.

Mirosław Korolko nie znał kazań sejmowych i trybunalskich z czasów stanisławowskich, w których oratorzy duchowni wielokrotnie nawiązywali do *Kazań sejmowych*, wykorzystywali ich motywy, cytowali duże fragmenty, a nawet nadawali swym wystąpieniom dramaturgię prorocką. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że posługiwali się wydaniem zbiorowym z 1610 lub jego dodrukami, o czym świadczy numeracja kazań przywoływanych w tekstach drukowanych i przypisach, a więc tymi edycjami, w których pominięto kazanie szóste *O monarchiej i królestwie*.

Ponieważ w artykule tym interesują nas kwestie związane z recepcją dzieła Skargi w Wielkim Księstwie Litewskim zaledwie sygnalizujemy to, co bezpośrednio nie dotyczy Litwy, ale ma wpływ na całość zagadnienia, a co szczegółowo omówione zostanie w innej rozprawie. Niezależnie jednak, czy w kazaniach sejmowych jesteśmy w stanie odczytać bezpośrednią inspirację Skargą, należy zaznaczyć, że bez względu na poetykę wypowiedzi wszystkie

⁷⁵ Adam Jerzy Czartoryski, „Pochwała Jana Pawła Woronicza czytana na posiedzeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk dnia 30 kwietnia 1830 roku”, in: Jan Paweł Woronicz, *Pisma wybrane*, wstęp, wybór i komentarz Małgorzata Nesteruk i Zofia Rejman, Warszawa: Open, 1993, s. 561.

kaznodziejskie oracje sejmowe obracały się wokół zagadnień miłości ojczyzny oraz zgody i jedności. Taka tematykę zalecał Stanisław Konarski już w traktacie „O kaznodziejach” z *Ustaw szkolnych*:

Na otwarcie sejmów: Jak ciężkim jest obowiązkiem ludzi, powołanych do służby publicznej, którzy troszczyć się mają i o dobro Rzeczypospolitej i mądrze rządzić. Jak ciężko grzeszą ci, którzy radząc o dobru powszechnemu, prywatę mają na oku i dbają o siebie, nie o Ojczyznę. – Narody Rzeczypospolitej mogą pomyślne dać wyniki po pierwsze: przez zgodę i jedność, nie wzajemne przesadzanie się; po drugie: przez prawdziwą dbałość o dobro publiczne, nie troskę o korzyści prywatne; po trzecie: przez uступliwość, nie ślepy upór przy swoim mniemaniu.⁷⁶

Już na rozpoczęciu sejmiku konwokacyjnego 1764 roku podczas uroczystej mszy w kolegiacie warszawskiej, celebrowanej 7 maja przez biskupa kujawskiego Antoniego Ostrowskiego, Tomasz Szaniawski, kanonik krakowski zaczerpnął topos ojczyzny jako okrętu z drugiego kazania sejmowego Skargi *O miłości ojczyzny i o pierwszej chorobie Rzeczypospolitej, która jest z niezyczliwości ku Ojczyźnie*. Później także nawiązywano do tego kazania. Nawet Sebastian Lachowski, osobisty kaznodzieja królewski, w okresie przedsejmowym głosił w kaplicy zamkowej przed monarchą i jego najbliższym otoczeniem kazania niedzielne o miłości ojczyzny. W 1780 roku Karol Wyrwicz przypomniał postać wielkiego kaznodziei czasów zygmunto-wskich, który przed laty wieszczył przyszłe nieszczęścia Rzeczypospolitej oraz cytował fragment trzeciego kazania Skargi *O drugiej chorobie Rzeczypospolitej, która jest z niezgody domowej*, dotyczący utraty prowincji. Do Skargi sięgał kanonik poznański Ignacy Raczyński w 1782 roku; cytował fragment kazania *O szóstej chorobie Rzeczypospolitej, która jest dla grzechów jawnych i niekarności*, dotyczący zbytków i złego użytkowania dóbr. Kazanie na rozpoczęcie sejmiku 1786 roku, najburzliwszego z wolnych sejmów czasów stanisławowskich, którego atmosfera pod wieloma względami zapowiadała tę panującą na początku Sejmu Czteroletniego, wygłosił kanonik gnieźnieński Michał Kocielkowski⁷⁷.

⁷⁶ Stanisław Konarski, *Ustawy szkolne...*, s. 181.

⁷⁷ Adam Danilczyk, *W kręgu afery Dogrumowej. Sejm 1786 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2010, s. 7.

Nawiązując do niebezpieczeństw jakie bywają konsekwencjami „domowej niezgody” mówca sięgnął do wzorów biblijnych oraz trzeciego kazania Piotra Skargi i jego proroczego fragmentu o utracie prowincji przez Rzeczpospolitą na skutek braku wewnętrznej jedności.

W dwóch kazaniach wygłoszonych na otwarciu obrad sejmowych w Grodnie w 1784 i 1793 roku także nawiązano do miłości ojczyzny, chociaż oratorzy nie odwołali się bezpośrednio do Skargi. Autorem pierwszego był znany wileński misjonarz i współpracownik biskupa Massalskiego Wilhelm Kaliński, choć kazanie wygłosił kanonik wileński Nikodem Puzyna. Ostatnie kazanie przedsejmowe w niepodległej Rzeczypospolitej wygłosił autor pamiętnika i przyszły biskup wileński Jan Nepomucen Kossakowski. Z perspektywy czasu możemy je traktować jako wypowiedź religijną zamykającą pewien określony typ kazań moralno-politycznych poświęconych miłości ojczyzny, zgodzie i jedności obywateli. Dokładna analiza tekstologiczna pozwoli stwierdzić na ile – poza jednoznacznymi wskazaniem autorskimi – kaznodzieje sejmowi czerpali z dzieła Skargi, a na ile w ich wypowiedziach znajdowała odzwierciedlenie antyczna, czy współczesna refleksja moralna dotycząca obywatelskiej odpowiedzialności za wspólnotę narodową i państwem⁷⁸.

Natomiast szczególnie w odniesieniu do kultury religijnej i politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego interesująco rysuje się odzwierciedlenie dzieła Skargi w kaznodziejstwie trybunalskim drugiej połowy XVIII wieku. Kaznodziejstwo trybunalskie stanowiło specyficzną formę oratorstwa duchownego, które poruszało zagadnienia ogólne z zakresu obowiązków, odpowiedzialności i pozycji sędziego, szeroko rozumianej kwestii sprawiedliwości oraz prawidłowego funkcjonowania i egzekucji praw. Kaznodzieje swój wykład umieszczali przede wszystkim w płaszczyźnie etycznej, operując takimi hasłami jak prawdziwa cnota i szlachetność. Odwoływali się przede wszystkim do argumentacji biblijnej. Analiza treści kazań wcześniejszych, także z czasów saskich, nawet tak wybitnego litewskiego mówcy trybunalskiego jakim był pijar Jerzy Ciapiński, wskazuje, że tematyka tego typu wypowiedzi obracała się głównie wokół powyższych problemów. Tak to zresztą widział nawet Stanisław Konarski:

⁷⁸ Por.: Magdalena Ślusarska, „Motywy antyczne w kaznodziejstwie okolicznościowym czasów stanisławowskich”, in: *Antyk oświeconych. Studia i rozprawy o miejscu starożytności w kulturze polskiej XVIII wieku*, pod red. Tomasza Chachulskiego, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, s. 415–446.

Na otwarcie sądów: jak świętym obowiązkiem jest dochować przysięgi. Ten święty obowiązek ciąży przede wszystkim na sędziach. – Sprawiedliwość jest pierwszym warunkiem dobrego sędziego, a drugim dopiero znajomość prawa...⁷⁹

Wydaje się, że na szerszą skalę temat miłości ojczyzny, zgody i jedności obywateli wprowadził do litewskiego kaznodziejstwa trybunalskiego Michał Karpowicz, któremu współcześnie nadali miano „Skargi XVIII wieku”:

[...] znany Ojczyźnie całej Kaznodzieja, ów drugi SKARGA wieku naszego, jako go sam Najoświeceńszy z królów, Najjaśniejszy Pan nasz Miłościwy STANISŁAW AUGUST, publicznie w liście swym nazywać raczył [...].⁸⁰

W swojej trybunalskiej twórczości Karpowicz umiejętnie łączył kilka wątków. Poza wspomnianymi wyżej, jego kazania cechuje silnie prokrólewski charakter oraz pochwała rządów republikańskich. Dla uzasadnienia stanowiska często sięga nie tylko do wzorów biblijnych, ale posiłkuje się przykładami antycznymi, literaturą staropolską, odwołuje się do polityczno-moralnego piśmiennictwa współczesnego. Wydawać się może, iż szczególnie ten ostatni aspekt związany z republikańską formą rządów koliduje z monarchiczną wizją Skargi. Jednak, podobnie jak inni mówcy kościelni, Karpowicz bądź nie znał, bądź świadomie pomijał kazanie szóste, a egzemplifikacje i cytaty z dzieł jezuity dobierał tak, aby wzmacniały tok oraz sens jego wypowiedzi.

Największą sławę zyskały Karpowiczowi kazania trybunalskie z 1781 roku *O miłości ojczyzny*, których tytuły nawiązywały do drugiego kazania sejmowego Skargi, aczkolwiek w tym jeszcze przypadku autor nie posłużył się cytatami z kazań pierwszego rektora Akademii Wileńskiej. Chodziło tu nawet o trzy kazania wygłoszone 1 i 8 maja w Grodnie oraz 15 listopada w Wilnie, które rozpatrywane łącznie stanowiły wykładnię oświeceniowego patriotyzmu. Pierwsze i trzecie dedykowano marszałkowi trybunału Adamowi Kazimie-

⁷⁹ Stanisław Konarski, *Ustawy szkolne...*, s. 180–181.

⁸⁰ Kazimierz Sobieszczański, „Do Jaśnie Wielmożnego Jmci Pana Józefa hrabi Paca starosty wilejskiego, generała Majora Wojsk W. X. L., kawalera orderu S. Stanisława”, in: Michał Karpowicz, *Kazanie na uroczystość świętych Piotra i Pawła przy wprowadzeniu odpustów od Stolicy Apostolskiej na całą oktawę w kościele ks. ks. kanon. Lateran. na Antokołu [...]*, Wilno: Druk. Jego Królewskiej Mości przy Akademii, 1788, s. nlb. 7–8.

rzowi Czartoryskiemu. Drugie ogłoszono w dzień imienin króla Stanisława Augusta Poniatowskiego podczas uroczystości ku czci św. Stanisława Biskupa i Męczennika i znamy je z edycji XIX-wiecznej. Szczególne uznanie współczesnych zyskała najbardziej dojrzała i rozbudowana wersja wileńska z 15 listopada. O wydarzeniu informowała prasa, a Mikołaj Wolski napisał wiersz pochwalny na cześć Karpowicza, oceniając go w końcowej strofie „nad Skargę i nad Massylonem”:

Ty którego wymowa, jako zechce snadnie
Sklonnościami rozporządza i umysłem władnie:
I którego powszechnie chwalebny jest celem,
Być razem i Kapłanem i Obywatelem...
Ale jeszcze nie traćmy nadziei promyka,
I złe serce MICHAŁE, blask cnoty przenika;
Zlepszą da Bóg te czasy podległe naganie
Rząd względny, Przykład dobry, czujne wychowanie,
Ujrzymy Patriotów na Ojczystym łonie,
Kiedy Tobie podobni będą na Ambonie...⁸¹

W grodzieńskich kazaniach trybunalskich z 1 i 8 maja 1782 roku Karpowicz jeszcze bezpośrednio nie nawiązuje do Skargi, ale już w mowie z okazji imienin króla wykorzystuje popularny i funkcjonujący także w *Kazaniach sejmowych* motyw „rozkołatanego i rozbitego okrętu”⁸². Rok później, w innym kazaniu przywołuje postać Skargi w kontekście „ludzi uczonych i wielkich” w dziejach nauki i edukacji na Litwie. „Ów Skarga nieśmiertelnej pamięci. Pierwszym był rektorem Wileńskiej Akademii.”⁸³

⁸¹ [Mikołaj Wolski,] *Do W. J. Mci Księdza Michała Karpowicza z okazji jego kazania o miłości ojczyzny* [b. m. r.]. W rękopisie nr 854 (296–299) Biblioteki Czartoryskich widnieje adnotacja, że autorem jest „JMP Wolski obywatel prowincji W. X. Litt”. Natomiast ulotny druk współczesny jest anonimowy.

⁸² Michał Karpowicz, *Kazanie na dzień Ś. Stanisława w uroczystość Imienin Najjaśniejszego Króla Jmci i pamiątkę ustanowienia Orderu do Najjaśniejszego Trybunału Gł., Dnia 8 Maja 1782 w Grodzie*, Wilno: Druk. J. K. Mci przy Akademii, 1783, s. nlb. 23.

⁸³ Michał Karpowicz, „Kazanie na uroczystość Ś. Katarzyny i pamiątkę dorocznej koronacji N. P. Miłośców: Stanisława Augusta w Akademii Wileńskiej 25. Novembra 1783, obchodzoną”, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, originalu tekstus parengė,

W tym miejscu należy wspomnieć o jeszcze jednym słynnym kazaniu *O zgodzie i jedności obywatelów*, które wyjątkowo nie miało charakteru oracji trybunalskiej. Karpowicz wygłosił je 8 maja 1786 roku w Wilnie (trybunał obradował w Grodnie) z okazji imienin Stanisława Augusta. Kaznodzieja od lat związany z prodworskim stronnictwem na Litwie zareagował tą wypowiedzią na wstrząsającą układem politycznym w Rzeczypospolitej tzw. aferę Dogrumowej. Proboszcz preński bogato okraślił swoje kazanie fragmentami mów sejmowych Piotra Skargi, cytując kazanie drugie, trzecie i siódme (według któregoś z wydań, o których wspomniano wcześniej), co miało wzmocnić idee jedności i zgody obywateli wokół tronu. Dodatkowo przykłady biblijne i historyczne, a także powołanie się na innych pisarzy staropolskich miało stanowić przestrożę dla rodów zwaśnionych z monarchą, przestrzec przed tragicznymi konsekwencjami wewnętrznych nieporozumień i nieufności. Ważnym elementem tego wystąpienia są oceny, jakie formułuje Karpowicz w odniesieniu do samego Skargi oraz *Kazań sejmowych*:

Wymowa pełna prostoty cnotliwej i mądrej, tyle dotyka serca i przekonywa rozum, że ani czasów dawność, ani wieków odmiana żywości i mocy jej nie odmienia. Co SKARGA Wielki Kaznodzieja w duchu Apostolskim i patriotycznym mówił przed laty blisko dwomasty, to jest słodką i ścisłą nauką, pełną mocy i unkcji prawdziwej. Miło mi więc z kazań Jego uwagi te przytoczyć, które każdemu kochającemu Ojczyznę pewnie będą miłe i podobane.⁸⁴

W innym zaś miejscu dodaje celną uwagę i postulat zarazem:

Rzadko kto czyta, to starożytne dzieło Przewacnego Skargi. Życzyćby należało, aby nowe coraz Edycje tak użytecznych uwag, napełniały kraj, zamiast tylu nowych a mniej wypracowanych dzieł, któremi są zawałone Drukarnie.⁸⁵

iš lenkų kalbos vertė, įvadinį straipsnį ir komentarus parašė Kristina Mačiulytė, originalų tekstus adaptavo Regina Jakubėnas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, s. 122.

⁸⁴ Michał Karpowicz, *Kazanie o zgodzie i jedności obywatelów w uroczystość imienin Najjaśniejszego P. N. M. Stanisława Augusta Króla, miane osmego maja Roku 1786*, Wilno: Druk. J. K. Mci i Rzplitej u ks. ks. Scholarum Piarum, 1786, s. 11, przyp. a.

⁸⁵ *Ibid.*, s. 20, przyp. c.

Na trybunalskim dorobku Karpowicza wzorowali się zarówno inni litewscy kaznodzieje trybunalscy, choć nikt nie dorównał mu talentem, a jeszcze wyraźniej niektórzy duchowni oratorzy koronni, jak np. Benedykt Józef Czajkowski. Są to niekiedy zapożyczenia, tak jawne, że dzisiaj powiedzielibyśmy o plagiacie, czy też kradzieży własności intelektualnej.

Spośród litewskich oratorów duchownych, którzy cieszyli się dużym uznaniem nawiązywał do *Kazań sejmowych* Skargi wspomniany już Jan Nepomucen Kossakowski, który głosił patriotyczne kazania w Wilnie w latach Sejmu Czteroletniego w związku z obchodami imienin królewskich. W kazaniu *O miłości Ojczyzny* z 8 maja 1789 roku posłużył się słynnym toposem ojczyzny-matki i ojczyzny-okrętu z drugiego kazania sejmowego Skargi. Rok później cytował fragment kazania *O prawach niesprawiedliwych abo o piątej chorobie Rzeczypospolitej*, dotyczący egzekucji praw⁸⁶.

Michał Karpowicz nawiązał do dzieła Piotra Skargi w innych jeszcze okolicznościach, w dniach insurekcji kościuszkowskiej. 25 czerwca 1794 roku w Pohulance pod Wilnem popolite ruszenie pod dowództwem Tadeusza Korsaka wzięło udział w mszy polowej „pod namiotem”. Podczas niej poświęcono chorągwie i sztandary wojewódzkie oraz broń litewskiego popolitego ruszenia⁸⁷. Wygłoszone przez Karpowicza kazanie świadomie nawiązywało do rodzimej tradycji kaznodziejstwa bitewnego. Autor dołączył do swej mowy „biblijne modlitwy i pobudki wojenne oraz przykłady rycerskie zebrane z Pisma Świętego” przez Piotra Skargę korzystając zapewne z któregoś z licznych i różniących się wydań *Żołnierskiego nabożeństwa*. Była to jedna z ciekawszych i najczęściej wznawianych, obok *Żywotów świętych*, prac jezuita, rodzaj modlitewnika przeznaczony dla stanu rycerskiego. Kazanie kończył przywołując postać Skargi oraz fragment (aczkolwiek nie był to dokładny cytat) jego wileńskiego kazania z 1601 roku wygłoszonego w obecności króla Zygmunta III *Wsiadane na wojnę*: „Bierzcie broń poświęconą, pod chorągwią wolności i sławy, pokażcie się synami mężnemi szlachetnej i wolnej, a uko-

⁸⁶ Jan Nepomucen Kossakowski, *Kazanie o miłości ojczyzny w dzień Ś. Stanisława Biskupa krakowskiego pamiątkę jego męczeństwa i dorocznym obchodzeniem imienin J. Królew. Mości uroczysty [...] miane roku 1789*, Wilno: Druk. J. K. M. przy Akademii, [po 12 o6 1790], s. 15–17; Idem, *Kazanie o zachowaniu praw narodowych w dzień uroczystości Ś. Stanisława [...] miane roku 1790...*, Wilno: Druk. J. K. M. przy Akademii, [po 12 o6 1790], s. 50.

⁸⁷ *Gazeta Narodowa Wileńska*, 1794, nr 16, 25 czerwca – dodatek.

chanej Ojczyzny!”⁸⁸ Następnego dnia – z inicjatywy zwierzchności duchownej, w akademickim kościele św. Jana w Wilnie ponownie modlono się w intencji powstania i jego wodza. Uczestnicy nabożeństwa, licznie zgromadzeni mieszkańcy Wilna i okolic, udali się następnie do grobu św. Kazimierza, patrona Litwy, którego kult utrwał się między innymi dzięki popularnym *Żywotom świętych* Piotra Skargi.

Skargi nie odkrył romantyzm, chociaż niewątpliwie nadał jego dziełu spektakularny wymiar. Spuściznę Skargi znało, adaptowało i przetwarzało oświecenie. Jego homilie, stanowiące przystępny, budujący wykład Pisma Świętego, wynikający z głębokiej znajomości Biblii, wzbogacone o treści moralne, w czasach oświeceniowej reformy Kościoła katolickiego i odnowy kaznodziejstwa nabrały charakteru wręcz kanonicznego, jako przykład mistrzowskiego „przepowiadania dzieł zbawczych w kontekście sprawowanej liturgii”⁸⁹. Natomiast *Kazania sejmowe* wywarły niewątpliwie wpływ na niektóre rodzaje kaznodziejstwa okolicznościowego epoki, w tym kaznodziejstwo sejmowe, a szczególnie litewskie kaznodziejstwo trybunalskie, gdzie motyw miłości ojczyzny, zgody i jedności obywatelskiej był często przywoływanym wątkiem. Swoisty renesans przeżywały także Bractwa Miłosierdzia.

Myśl Skargi oddziaływała na szeroko rozumianą kulturę tego okresu, wszak najpopularniejszy w oświeceniu stanisławowski Pan Podstoli miał w swej bibliotece „*Kazania* Skargi, tchnące duchem apostołskim, w poważnej prostocie pełne wybornej nauki”⁹⁰.

⁸⁸ Michał Karpowicz, „Mowa kaznodziejska obywatela [...] przy poświęceniu broni i chorągwi, gdy pospolite ruszenie województwa wileńskiego wychodziło już na wojnę, miana 25. Junii na równinach Józefatową Doliną zwanych pod Wilnem 1794. Na usilne naleganie całego województwa i powszechności za aprobatą Zwierzchności Duchownej do druku dana [...]”, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai...*, s. 202.

⁸⁹ Kazimierz Panuś, *Historia kaznodziejstwa*, Kraków: Wydawnictwo Salwator, 2007, s. 25.

⁹⁰ Ignacy Krasicki, *Pan Podstoli*, wstęp i opracowanie Krystyna Stasiewicz, Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1994, s. 28.

ŹRÓDŁA, OPRACOWANIA

- [BIEŻANOWSKI JAN,] *Vita R. P. Petri Skarga Poloni e Societate Jesu* [Kraków, b. r.], po 1 04 1661. CZARTORYSKI ADAM JERZY, „Pochwała Jana Pawła Woronicza czytana na posiedzeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk dnia 30 kwietnia 1830 roku”, in: Jan Paweł Woronicz, *Pisma wybrane*, wstęp, wybór i komentarz Małgorzata Nesteruk i Zofia Rejman, Warszawa: Open, 1993, s. 553–574.
- Dekrety Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski*, t. 4: (1511–1870). Lateran V. Trydent. Watykan I, układ i opracowanie Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, Kraków: WAM, 2004, s. 241–251.
- Diariusze sejmowe z XVIII wieku*, wydał Władysław Konopczyński, t. 1–3, Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1911–1937.
- Gazeta Narodowa Wileńska*, 25 06 1794, nr 16 (Dodatek).
- Gazety Wileńskie*, 23 11 1773, nr 48 (Addytament).
- Kapłan Sługa Boży i pasterz dusz czyli List księdza plebana do księdza brata swego zamykający w krótkim zebraniu obowiązki (!) kapłańskie i pasterza dusz*, cz. I–II, Wilno: Druk. Ks. ks. Bazyliańców, 1793.
- KARPOWICZ MICHAŁ, *Kazanie na dzień Ś. Stanisława w uroczystość Imienin Najjaśniejszego Króla Jmci i pamiątkę ustanowienia Orderu do Najjaśniejszego Trybunału Gł., Dnia 8 Maja 1782 w Grodnie*, Wilno: Druk. J. K. Mci przy Akademii, 1783.
- KARPOWICZ MICHAŁ, „Kazanie na uroczystość Ś. Katarzyny i pamiątkę dorocznej koronacji N. P. Miłośców: Stanisława Augusta w Akademii Wileńskiej 25. Novembra 1783, obchodzoną”, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinktiniai pamokslai*, originalų tekstus parengė, iš lenkų kalbos vertė, įvadinį straipsnį ir komentarų parašė Kristina Mačiulytė, originalų tekstus adaptavo Regina Jakubėnas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, s. 113–130.
- KARPOWICZ MICHAŁ, *Kazanie o zgodzie i jedności obywatelów w uroczystość imienin Najjaśniejszego P. N. M. Stanisława Augusta Króla, miane osmego maja Roku 1786*, Wilno: Druk. J. K. Mci i Rzplitej u ks. ks. Scholarum Piarum, 1786.
- KARPOWICZ MICHAŁ, „Mowa kaznodziejska obywatela [...] przy poświęceniu broni i chorągwi, gdy pospolite ruszenie województwa wileńskiego wychodziło już na wojnę, miana 25. Junii na równinach Józefatową Doliną zwanych pod Wilnem 1794. Na usilne naleganie całego województwa i powszechności za aprobatą Zwierzchności Duchownej do druku dana [...]”, in: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinktiniai pamokslai...*, s. 191–210.
- KONARSKI STANISŁAW, *Ustawy szkolnie dla polskiej prowincji pijarów*, z języka łacińskiego przełożyła Wanda Germain, przypisami zaopatrzył prof. Jan Czubek, wstępem poprzedził prof. Stanisław Kot, (*Biblioteka Polskich Pisarzy Pedagogicznych*, nr 1), Kraków: Nakładem M. Arcta i SP w Warszawie, 1925.
- KOSSAKOWSKI JAN NEPOMUCEN, *Kazanie o miłości ojczyzny w dzień Ś. Stanisława Biskupa krakowskiego pamiątkę jego męczeństwa i dorocznym obchodzeniem imienin J. Królew. Mości uroczysty [...] miane roku 1789*, Wilno: Druk. J. K. M. przy Akademii, [po 12 06 1790].

- KOSSAKOWSKI JAN NEPOMUCEN, *Kazanie o zachowaniu praw narodowych w dzień uroczystości Ś. Stanisława [...] miane roku 1790...*, Wilno: Druk. J. K. M. przy Akademii, [po 12 o6 1790].
- KOSSAKOWSKI JÓZEF KAZIMIERZ, *Ksiądz pleban*, cz. 1, Warszawa: Druk. Uprzywilejowana J. K. Mci i Rzplitej Gröllowska, 1786.
- KRASICKI IGNACY, *Pan Podstoli*, wstęp i opracowanie Krystyna Stasiewicz, Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1994.
- MASSALSKI IGNACY JAKUB, *Catemu Duchowieństwu tak świeckiemu, jako też zakonemu [O szpitalach i wszelkich Funduszach ku poratowaniu, wsparciu i przytuleniu ubóstwa i nędzy ludzkiej]*, Dan w Wilnie w Kancelarii Zadwornej 15 marca 1792, [Wilno: W Kancelarii Zadwornej, 1792].
- MASSALSKI IGNACY JAKUB, „Przepis nasz dla kaznodziejów”, in: *Kapłan sługa Boży i pasterz dusz czyli List księdza plebana do księdza brata swego zamykający w krótkim zebraniu obowiąski (!) kapłańskie i pasterza dusz*, cz. I, Wilno: Druk. Ks. ks. Bazyliańców, 1793, s. 66–71.
- MICKIEWICZ ADAM, „Wykład XL: Skarga”, in: Idem, *Dzieła*, t. IX: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy. Półrocze II*, przeł. Leon Płoszewski, Warszawa: SW „Czytelnik”, 1955, s. 207–220.
- PONIATOWSKI MICHAŁ JERZY, *Rozporządzenia i pisma pasterskie za rządów [...] do diecezji płockiej wydane. Dla wygody teje diecezji zebrane i do druku podane*, t. 1–4, Warszawa: Druk. J. K. Mci i Prześw. K. E. N., 1785.
- PONIATOWSKI MICHAŁ JERZY, *Ustanowienie Bractwa Miłosierdzia po parafiach w Diecezji Płockiej*, Dan w Warszawie, Dnia 12 Miesiąca Listopada Roku 1777, Warszawa: Druk. Nadworna J. K. Mci, 1777.
- RYBIŃSKI JÓZEF, *Rozporządzenie pasterskie na diecezję kujawską i pomorską roku 1778*, [Warszawa, 1778].
- SKARGA PIOTR, *Czytanie Bractwa Miłosierdzia na każdą niedzielę roku jedno z Pisma Św., drugie z Doktorów św., trzecie z przykładów historii św. z pewnych i poważnych ludzi i Doktorów kościelnych zebrane [...] z woli J. O. Księcia Massalskiego, biskupa wileńskiego, dla pożytku swej diecezji kosztem jego przedrukowane*, Wilno: Druk. J. K. M. Akad., 1792.
- SKARGA PIOTR, *Kazania o siedmiu sakramentach Kościoła Świętego Katolickiego, czytane i napisane od w. ks. Piotra Skargi, S. J. przy których były Kazania przygodne o rozmaitych nabożeństwach [...]. Naprzód w Krakowie druk. 1618, a potem przedrukowane*, Wilno: Druk. Akad. S. J., 1737.
- SKARGA PIOTR, *Kazania na niedzielę i święta całego roku [...]. Trzy razy do druku w Krakowie podane. Teraz czwarty raz za pozwoleniem starszych przedrukowane*, Pińsk: Drukarnia Coll. S. J., 1734, 1735. [Wyd. okładkowe, ed. 1734.]
- SKARGA PIOTR, *Kazania na niedziele i święta całego roku [...], szósty raz przedrukowane*, t. 1–6, Wilno: Druk. J. K. Mci przy Akad., 1793. [Wzywianie do pokuty, t. 6, s. 244–302.]
- SKARGA PIOTR, *Pobudki ku cnocie miłosierdzia służące do czytania na każdą niedzielę w rok. [...]. Jedno jest z Pisma Św., drugie z Doktorów św., z przykładów historii św., z pewnych i poważnych ludzi i Doktorów kościelnych przebrane. Przedrukowane*, [Wilno:] Druk. J. K. M. kolegium S. J., 1739.

- SKARGA PIOTR, *Wzywanie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i W. Księstwa Liwowskiego*. [...] w Krakowie naprzód w r. 1610, potem w Warszawie w r. 1688. Teraz zaś toż *Wzywanie do pokuty z dozwoleniem Zwierzchności, świeżo przedrukowane*, Wilno: Druk. Akad. S. J., 1715.
- SKARGA PIOTR, *Żyoty Świtych [...] Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok, wybranych z poważnych pisarzów i Doktorów kościelnych [...]*, cz.1–2, Wilno: Druk. J. K. M. Akad. Soc. Jesu, 1747–1748.
- SKARGA PIOTR, *Żyoty świtych Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok, wybrane z poważnych pisarzów i Doktorów kościelnych. Do których przydane są niektóre duchowne obrobki i nauki przeciwko kacerstwom. Przy tym kazania krótkie na te świtya, które pewny dzień w miesiącu mają. [...] Na język polski przelożone i za życia autora dziewięć razy, a po zejściu jego powtórnie przedrukowane*, cz. 1–2, Wilno: Druk. król. przy Akad., 1780.
- SKARSZEWSKI WOJCIECH LESZCZYC, *Rozporządzenie pasterskie na diecezję chełmską i lubelską roku 1792*, [b. m. r.].
- Zbawienne zabawy z listów S. Xawiera Indyjskiego Apostoła Societatis Jesu, pod tytułem Wonnego Krajów Indyjskich Kwiecica z łacińskiego stylu, na polski przetłumaczone i do druku podane*, Wilno: Druk. J. K. M. Akad. S. J., 1754.
- SOBIESZCZAŃSKI KAZIMIERZ, „Do Jaśnie Wielmożnego Jmci Pana Józefa hrabi Paca starosty wilejskiego, generała Majora Wojsk W. X. L., kawalera orderu S. Stanisława”, in: Michał Karpowicz, *Kazanie na uroczystość świtych Piotra i Pawła przy wprowadzeniu odpustów od Stolicy Apostolskiej na całą oktawę w kościele ks. ks. kanon. Lateran. na Antokolu [...]*, Wilno: Druk. Jego Królewskiej Mości przy Akademii, 1788, s. nlb. 6–10.
- [WOLSKI MIKOŁAJ,] *Do W. J. Mci Księdza Michała Karpowicza z okazji jego kazania o miłości ojczyzny* [b. m. r.].
- AUGUSTYNIAK URSZULA, „Kazanie księdza Walentego na sejmie nadzwyczajnym 1624 roku w notatkach anonimowego słuchacza”, in: *Barok*, 2009, t. 16, z. 1 (31), s. 239–258.
- BEDNARSKI STANISŁAW, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933.
- „Bieżanowski Jan”, in: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach polskich i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień SJ przy współudziale zespołu, Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut Kultury Religijnej, Wydawnictwo WAM, 1996, s. 47.
- BRZOWOWSKI MIECZYŚŁAW, „Teoria kaznodziejska (wiek XVI–XVIII)”, in: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 1: *Teologia humanistyczna*, red. Marian Rechowicz, Lublin: TN KUL, 1975, s. 361–428.
- BUBA JAN, „Collegium Nobilium”, in: *Pijarzy w kulturze dawnej Polski. Ludzie i zagadnienia. Praca zbiorowa*, red. Jan Buba, Kraków: Nakładem Polskiej Prowincji XX Pijarów, 1982, s. 83–103.

- CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK MARIA, *Katalog druków supraskich*, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1996.
- ČEPIENĖ KONSTANCIJA, PETRAUSKIENĖ IRENA, *Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai 1576–1805*: Bibliografija, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka, 1979.
- DANILCZYK ADAM, *W kręgu afery Dogrumowej. Sejm 1786 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2010.
- ESTREICHER KAROL, *Bibliografia polska*, t. 14, s. 207; t. 27, s. 168; t. 28, s. 167; t. 31, s. 180; t. 33, s. 479.
- FIJAŁEK JAN, „Pastoralna ks. Bernarda Maciejowskiego w redakcji z r. 1601 i korekturze rzymskiej z r. 1608, zatwierdzona przez papieża Urbana VII w r. 1629”, in: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925 roku*, t. I: *Referaty*, Lwów: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1925, s. 1–12.
- GOLIK-PRUS ALEKSANDRA, SITKOWA ANNA, „Literacka rama wydawnicza w łacińskim przekładzie „Kazań na niedziele i święta” Piotra Skargi (1691)”, in: *Od baroku ku pozytywizmowi. Studia historycznoliterackie*, pod red. Renardy Ociecek przy współudziale Janusza Ryby, (*Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 1535) Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1995, s. 47–61.
- HOŁOWIŃSKI IGNACY, *Homiletyka*, Kraków: Nakładem Wydawnictwa Dzieł Katolickich, Naukowych i Rolniczych, 1859.
- JANIK MICHAŁ, *Z dziejów wymowy w wieku XVII i XVIII*, Lwów: Towarzystwo Literackie im. A. Mickiewicza, 1908.
- KIAUPA ZIGMANTAS, KIAUPIENĖ JÜRATĖ, KUNCEVIČIUS ALBINAS, *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, tł. na jęz. polski Piotr Grablunas, Jowita Niewulis-Grablunas, Justyna Prusinowska, Rafał Witkowski, (*Bliższa Europa*), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 320.
- KOROLKO MIROSŁAW, „Kazania sejmowe przed sądem potomności”, in: Piotr Skarga, *Kazania sejmowe i Wzywianie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, wstęp, opracowanie i przypisy Mirosław Korolko, wyd. 3, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2012, s. 5–18.
- KOROLKO MIROSŁAW, *O prozie „Kazań sejmowych” Piotra Skargi*, Warszawa: IW PAX, 1971.
- KOROLKO MIROSŁAW, „Rola retoryki klasycznej w interpretacji Biblii na przykładzie literatury kaznodziejskiej w Polsce XVI w.”, in: *Biblia a literatura*, red. Stefan Sawicki, Jan Gotfryd, Lublin: WN KUL, 1986, s. 153–168.
- KOT STANISŁAW, *Historia wychowania: zarys podręcznikowy*, t. 1: *Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*, wyd. 2, zm. i popr., Lwów: Państw. Wydawn. Książek Szkolnych, 1934.
- LENART MIROSŁAW, *Miles pius et iustus. Żołnierz chrześcijański katolickiej wiary w kulturze i piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, (*Studia Staropolskie. Series Nova*, t. XXI (LXXVII)), Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, Stowarzyszenie „Pro Cultura Litteraria”, 2009.

- LITAK STANISŁAW, „Struktura i funkcje parafii w Polsce”, in: *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, pod red. Jerzego Kłoczowskiego, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1969, s. 259–481.
- OBIREK STANISŁAW, *Wizja Kościoła i państwa w kazaniach ks. Piotra Skargi SJ*, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1994.
- OTWINOWSKI KONSTANTY, *Dzieła ks. Piotra Skargi T. J.: Spis bibliograficzny*, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1916.
- PANUŚ KAZIMIERZ, *Historia kaznodziejstwa*, Kraków: Wydawnictwo SALWATOR, 2007.
- PAWŁOWSKA AGNIESZKA, „Program wzmocnienia władzy w kręgach stronnictwa prokrólewskiego w czasie rokoshu sandomierskiego 1605–1606”, in: *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 2012, t. 22 (3), s. 55–56.
- PELCZAR JÓZEF, *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, cz. 2: *Kaznodzieje polscy*, Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1896.
- PLATT DOBROSŁAWA, *Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1992.
- PRZYBOŚ KAZIMIERZ, „Siedemnastowieczne kazania sejmowe”, in: *Studia Historyczne*, 1988, R. 31, z. 1 (120), s. 23–41.
- PUCHOWSKI KAZIMIERZ, *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565–1773*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999.
- RYŻEWSKI GRZEGORZ, *Ród Chreptowiczów herbu Odrowąż. Dobra i kariery Chreptowiczów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV–XVIII w.*, Kraków: Avalon, 2006.
- SITKOWA ANNA, „*Na połów dusz ludzkich*”: *O literackiej ramie wydawniczej w edycjach kazań Piotra Skargi (XVI–XVIII w.)*, Warszawa: Wyd. Energeia, 1998.
- SITKOWA ANNA, „Wstęp do badań nad literacką ramą wydawniczą w edycjach dzieł Piotra Skargi. (XVI–XVIII)”, in: *Studia bibliologiczne*, t. 6: *Kultura staropolska – regionalia śląskie – szkice i komunikaty*, red. Zbigniew Żmigrodzki, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1993, s. 52–62.
- SITKOWA ANNA, „Wydawnicze losy „Kazania na pogrzebie Piotra Skargi” Fabiana Birkowskiego w XVII i XVIII wieku”, in: *Barokowe przypomnienia i inne szkice historycznoliterackie*, pod red. Renardy Ocieczek i Marka Piechoty, (*Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 1404), Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1994, s. 7–20.
- STEC WIEŚLAW, „Retoryka antyjezuickiej literatury rokoshu zebrzydowskiego”, in: *Przełom wieków XVI i XVII w literaturze i kulturze polskiej*, pod red. Barbary Otwinowskiej i Janusza Pelca, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984, s. 311–327.
- SZCZUROWSKI RAFAŁ, „Biblia w oświeceniowych korektach religijności w Polsce XVIII wieku”, in: *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 2011, R. LXIV, nr 2, s. 175–188.
- SZEWCZYK LESZEK, „Homilia jako miejsce zastosowania zasad retoryki. Nowe poszukiwanie wzajemnych relacji”, in: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 2003, t. 23, z. 1, s. 127–136.
- ŚLUSARSKA MAGDALENA, „Motywy antyczne w kaznodziejstwie okolicznościowym czasów stanisławowskich”, in: *Antyk oświeconych. Studia i rozprawy o miejscu staro-*

- żytności w kulturze polskiej XVIII wieku*, pod red. Tomasza Chachulskiego, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, s. 415–446.
- ŚLUSARSKA MAGDALENA, *Paweł Ksawery Brzostowski*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000.
- TAZBIR JANUSZ, „Wstęp”, in: Piotr Skarga, *Kazania sejmowe*, oprac. Janusz Tazbir przy współudziale Mirosława Korolki, wyd. 5 uzupełnione, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1995, s. III–XCI.
- TAZBIR JANUSZ, „Szermierz kontrreformacji – Piotr Skarga”, in: *Pisarze staropolscy. Sylwetki*, pod red. Stanisława Grzeszczuka, t. 2, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1997, s. 249–281.
- „Tłuczyński Maciej Ignacy”, in: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach polskich i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień SJ przy współudziale zespołu, Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut Kultury Religijnej, Wydawnictwo WAM, 1996, s. 694.
- ULČINAITĚ EUGENIJA, „Tradycja i nowatorstwo w wykładach retoryki w kolegiach jezuickich w XVII–XVIII wieku”, in: *Jezuicka ars educandi. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Piechnikowi SJ*, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1995, s. 243–252.
- WYSOCKI JAN, *Józef Ignacy Rybiński, biskup wrocławski i pomorski 1777–1806. Zarys biograficzny na tle rządów diecezją*, Rzym: Instytut Studiów Kościelnych, 1967.
- ŻUKOWSKA KAZIMIERA, „Próba spojrzenia na staropolskie kazania humorystyczne”, in: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 27, Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Naukowe Semper, 1982, s. 193–222.

Petro Skargos kūrybos recepcija XVIII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje. Ateities tyrimų gairės

Santrauka

Tyrimas apima kelis Petro Skargos kūrybos recepcijos ir funkcionavimo XVIII a. Lietuvoje aspektus. Vilniuje, pagrindiniame šalies spaudos centre, visą šį šimtmetį buvo sistemingai perleidžiami čionykštės Akademijos pirmojo rektoriaus veikalai. Šių perleidimų pratarėse įdomiai ryškėja šio jėzuito įvaizdis, kuriamas jo apologetų XVIII a., – tai „išties apaštališkas vyras“, ir „Auksaburnis“.

Skargos pamokslai iki šiol laikomi pavyzdžiu dieceziniam ir vienuolijų kunigams tiek dėl juose atsispindinčio nuodugnaus Šventojo Rašto išmanymo, tiek dėl gražios lenkų kalbos. Jie buvo įtraukti į privalomų skaitinių sąrašą net vienuolijų kolegijose, kaip vadinamojo dvasinio jaunuomenės lavinimo programos dalis. Pastarasis reiškinytis buvo visuotinai paplitęs, ypač XVIII a. II pusėje, tačiau daug kas priklausė ir nuo atskirų vyskupų iniciatyvos. Siekdamas gerinti klierikų išsilavinimą, įvairių veiksmų ėmėsi Vilniaus vyskupijos galva Ignacas Jokūbas Masalskis. Prioritetinę reikšmę įgijo Biblijos egzegezė, į kurią anksčiau žiūrėta atsainiai. Veikdamas platesniu mastu, Masalskis siekė, kad visa dvasininkija sistemingai keltų teologinio išsilavinimo lygį ir taip užtikrintų geresnę sielovadą. Jis rekomenduodavo publikuoti, be kita ko, praktinių nuorodų pamokslininkams rinkinius, leidinių sąrašus klebonijų bibliotekoms, pagalbinių homilietinių priemonių pobūdžio pamokslų rinkinius, palaikė kaip tik tuo metu atgijusią Skargos idėją kurti Gailestingumo brolijas.

Šiame veiklos bare Masalskis rėmėsi Petro Skargos palikimu ir jo fundamentaliais pasiekimais – tiek kaip pamokslininko ir *Šventųjų gyvenimų* autoriaus, tiek kaip filantropo, dvasininkų vykdomos socialinės globos iniciatoriaus.

Mykolas Karpavičius, žymiausias Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo laikų pamokslininkas, jau amžininkų buvo vadinamas „XVIII amžiaus Skarga“. Straipsnyje apžvelgiami jo vadinamieji „Tribunolo pamokslai“, kurie yra puikiausias *Seimo pamokslų* recepcijos Apšvietos epochoje pavyzdys. Tai leidžia kvestionuoti mokslinėje literatūroje nuo seno kartojamą teiginį, neva Skargą „atradęs“ tik Romantizmas. Atskiro tyrimo reikalautų skargiškosios tradicijos įtaka populiariajai, homilinei pamokslininkystei. Vertas dėmesio regisi ir klausimas, kurie Skargos kūrybos leitmotyvai kėlė ypatingą susidomėjimą tuo laikotarpiu, kai Katalikų Bažnyčia, įgyvendindama vadinamąją „šviečiamąją reformą“, rėmėsi potridentino laikotarpio (vienas iškiliausių jo atstovų ir buvo šis jėzuitas) didžiaisiais pasiekimais; taip pat įdomu, kaip Skargos veikalų recepciją veikė to meto aplinkybės ir neeiliniai, dažnai dramatiški politiniai įvykiai, kurių buvo gausu XVIII a.

Reception of Piotr Skarga's Works in the Culture of the 18th-Century Grand Duchy of Lithuania. Guidelines for Further Research

S u m m a r y

The research involves several aspects of the reception and functioning of Piotr Skarga's creative work in eighteenth-century Lithuania. Throughout the entire century the works of Piotr Skarga, the rector of the Vilnius Academy, were systematically reprinted in the city which was the main publishing centre of the country. Quite an interesting image of this Jesuit arises in the forewords to these reprints written by his 18th-century apologists – he was 'a truly apostolic man', a 'Golden Mouth'.

Skarga's sermons have to the present time been considered an example to the priests of dioceses and religious orders due to the profound knowledge of the Scriptures which they reflect and their beautiful Polish language. As a part of the so-called spiritual education of young people, they were included in obligatory reading lists even in the colleges of religious orders. Spiritual education of the young was a common phenomenon, especially in the second part of the eighteenth century, but much depended on the initiative of individual bishops. Ignacy Jakub Massalski, the head of Vilnius diocese, undertook various activities aimed at improving the education of the clerics. The previously neglected biblical exegesis became one of the top priorities. On a broader scale, Massalski strove to ensure that the clergy steadily raised the level of their theological training and thus ensured better pastoral care. Among the publications he had recommended were collections of practical advice for preachers, reading lists for the libraries of parish houses, collections of supplementary sermons of a homiletic nature, and those which supported Skarga's idea of founding charity fraternities, which were being revived at that time.

In this area of his work Massalski resorted to the legacy of Piotr Skarga and his fundamental achievements both as a preacher and the author of *Żywoty świętych* (*Lives of the Saints*), a philanthropist and the initiator of social care for the clergy.

Michał Karpowicz, the most outstanding preacher of the times of Stanisław August Poniatowski, was named 'the Skarga of the eighteenth century' even by his contemporaries. The paper overviews his so-called 'Tribunal sermons', which are an excellent example of the reception of *Kazania sejmowe* (*The Sejm Sermons*)

in the Age of Enlightenment. This allows challenging the thesis, which has been reiterated for a long time, that Skarga was 'discovered' by Romanticism. The impact of Skarga's tradition on popular homiletic preaching deserves research in its own right. Another issue that would deserve closer examination is determining of the leitmotifs of Skarga's work that attracted interest at the time when, in the process of the implementation of the so-called 'reform of enlightenment', the Catholic Church was resorting to the great achievements of the post-Tridentine period, of which Piotr Skarga was one of the most prominent representatives. Also, it would be interesting to see how the reception of his work was influenced by various circumstances of the time and by the extraordinary and frequently dramatic political events that abounded in the 18th century.